

Kutadgubilig

FELSEFE – BİLİM ARAŞTIRMALARI

JOURNAL OF PHILOSOPHY – SCIENCE RESEARCH

10

EKİM 2006

BU SAYI

70. ÖLÜM YILDÖNÜMÜ MÜNASEBETİYLE İLK KADIN FELSEFECİMİZ
FATMA ÂLİYE HANIMIN (1862-1936) ANISINA İTHAF OLUNMUŞTUR.

ISSN: 1303-3387

MERKEZZADE AHMED EFENDİ'NİN *EL-BÂBÛS* ADLI ARAPÇA-TÜRKÇE SÖZLÜĞÜ

Eyyüp Tanrıverdi*

ÖZET

Osmanlı kültürü erken dönemlerden itibaren Arapça-Türkçe sözlük alanına ilgi göstermiştir. Osmanlı sözlük yazıcılığı açısından XVI. yüzyıl, kalıcı eserlerin meydana getirildiği bir dönem olmuştur. Bu dönemin sözlük yazıcılığı, aynı zamanda alanın sorunlarına yönelik çözümleyici tecrübeler de yaşamıştır. Bu çerçevede hazırlanan sözlüklerden biri de Merkezzade Ahmed Efendi tarafından *el-Kâmûs* temelinde meydana getirilen *el-Bâbûs* adlı eserdir. Yazıldığı dönemde ilim camiasının ilgisini çekmekle beraber, gerek hacmi gerekse daha kullanışlı sözlüklerin hazırlanmasından sonra bu eser yaygınlık kazanamayarak tarihî literatürün sayfalarında kalmıştır. Bu yazı, Ahmed Efendi'nin sözü edilen eserini XVI. yüzyıl Osmanlı sözlük yazıcılığı geleneği içinde değerlendirerek tanıtmak üzere kaleme alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Ahmed Efendi, *el-Bâbûs*, XVI. yüzyıl Arapça-Türkçe sözlükler

Al-Bâbûs: An Arabic-Turkish Dictionary by Markazzadah Ahmad Efendi in the XVI th century

SUMMARY

Arabic literary sorts had been dealt with by Ottoman scholars from the very beginning in many aspects. Arabic lexicography was also a very popular field studied in Ottoman culture. Alongside with these early ones, sixteenth century was

the period when the main samples of Arabic-Turkish dictionaries appeared, among which is *al-Bâbûs* prepared by Ahmad Efendi, son of Markaz Muslihuddin, a well known khalwati shaykh. Having attracted the scholars' attention the time it was written, then *al-Bâbûs* fall into disfavor and remained a manuscript. Actually, dictionaries written in that time had deep effects on the later studies in many ways and they constructed a basis on which the following lexicographic works built. It is true that a great deal of more useful and servicable dictionaries were prepared afterward in the field which had been in continuous progress. Nevertheless to construct a literary history of the Ottoman culture in Arabic-Turkish lexicography it is necessary that all the works appeared in this field be academically studied. In this paper, after constructing a brief biography of Ahmad Efendi, his work *al-Bâbûs* is studied by an examination of the main works of the time.

Keywords: Ahmad Efendi, *al-Bâbûs*, Arabic-Turkish dictionaries in the sixteenth century

Osmanlı ilim ve kültür ortamı içinde Arap dili ve edebiyatı alanında; gramer, belâgat ve edebiyat çalışmalarının yanı sıra, çeşitli hacim ve şekillerde çok sayıda Arapça-Türkçe ve Türkçe-Arapça sözlük de yazılır. Özellikle XVI. yüzyılda hazırlanan Arapça-Türkçe sözlükler bir "ihtiyaç" olgusu üzerinden gerekçe sunumu yaparlar. Bu dönem sözlük yazarları genellikle bu alandaki önemli bir ihtiyacı karşılamak amacıyla sözlük yazmaya yöneldiklerini ifade ederler. Bu vurgu, dönemin genel kültür faaliyetlerinde görülen gelişmelere paralel olarak anlam kazanır. XVI. yüzyılda genel olarak Osmanlı ilim ve kültür hayatında yaşanan faaliyetler ile medrese ve öğrenci sayısındaki artış, bu gelişmenin alt yapısında yer edinebilecek temel kaynak ihtiyacını bir olgu olarak açığa çıkarır. Buna bağlı olarak Osmanlı dönemi Arapça-Türkçe sözlük yazıcılığı geleneği, bu devrede oluşmaya başlar ve özellikle referans değeri taşıyan sözlükler, bu dönemden itibaren kaleme alınır. Bu çerçevede atılan adımlar ve hazırlanan sözlükler nitelik ve dizi sistemi ile ilgili sorunların çözümüne yönelik arayışlar açısından da uygulama alanının teorik ve pratik temellerini kurar. Böylece Arapça-Türkçe sözlük yazıcılığı, bu gelişme sürecinde aynı zamanda alfabetik dizi açısından da pratik tecrübeler ile tekâmül sürecine girer. Bu süreç daha sonraki yüzyıllarda yazılan sözlükler için bir tecrübe zemini kurar ve bir kaynak alanı oluşturur. Söz konusu eserler ayrıca *Tarama Dergisi* ve *Tarama Sözlüğü* gibi yeni çalışmalar için kelime kadrosu açısından taranır.

Bu çerçevede Arap dili ve edebiyatı alanında yetkin bir ilim adamı olan Abdullah b. Yusuf b. Mehmed b. Bahtî el-Kestelî (XVI. yüzyıl), Arap filolojisi alanındaki tecrübesini el-Cevherî'nin (393/1003) *es-Sihâh*'ından ve el-Fîrûzâbâdî'nin (817/1414-1415) *el-Kâmûs*'undan seçki-çeviri olarak 936/1530'dan önce¹ hazırladığı *Mirkātu'l-luga* ile ortaya koyar. Konyalı Eyüp b. Ahmed, *Çulluk Kapan Lügati* olarak bilinen *Muntehabu'l-lugât* adlı Arapça-Türkçe sözlüğü büyük bir ihtimal ile XVI. yüzyıl başlarında yazmış olmalıdır.² Arap dili ve edebiyatı uzmanı Merkezzade Ahmed Efendi (963/1555), çeviri-telif yoluyla hazırladığı *el-Bâbüs* adlı Arapça-Türkçe sözlüğünü 950/1543'te tamamlar. Muslihuddin Mustafa el-Karahisarî (968/1560-1561), kısa bir süre içinde genel kabul görüp yaygınlaşan *el-Ahterî*'yi 952/1545'te yazar.³ Arap dili ve edebiyatının özellikle lügat dalında yetkin bir ilim adamı olan Vankulu Mehmed Efendi (1000/1591), el-Cevherî'nin (393/1003) *Tâcu'l-luga ve'sihâhu'l-Arabiyye* adlı sözlüğünü 997/1588-1589'da Türkçeye (*Tercüme-i Sihâh-ı Cevherî* olarak) çevirir. Sipahî, *Elfiyye Manzumesi* adlı Arapça-Türkçe manzum sözlüğünü 1000/1591'de tamamlar.

XVI. yüzyıl Osmanlı sözlük yazıcılığının en ilgi çekici simalarından biri, İbrahim-i Gülşenî'nin oğlu Ahmed-i Hayâlî'nin (977/1569-1570) halifesi ve damadı Muhyî-i Gülşenî'dir (1013/1604-1605). Çoğu özgün 200 kadar eser bırakan Muhyî, dünya yapma diller literatürüne bilinen ilk yapma dil olarak girecek "Bâleybelen"i 1566-1574 tarihleri arasında tamamlar. Muhyî, Bâleybelenin morfoloji ve sentaksını toplam 14 risalede ortaya koyar. "Bâleybelen" yani "Muhyî'nin dili"nin kelime kadrosunu da Türkçe, Arapça, Farsça ve Bâleybelence şeklinde dört dil ekseninde işler.⁴ Muhyî, *Zâte'y-vekeşâ ve hâte'y-bekeşâ (Aslu'l-makâsîd ve faslu'l-merâsîd)* adlı eserde 2046 adet Bâleybelence mastarı Arap alfabesiyle diziye sokar ve bu mastarların sırasıyla Türkçe-Farsça-Arapça anlamlarını ve Bâleybelence sinonimlerini gösterir. Bu eser, Bâleybelenin fiil tabanlı mastarlar sözlüğünü oluşturur.⁵ *Kitâb-ı pîre fân-beden (Âyîne-i cihân-nümâ)* ile 6433 maddeyi son harfine göre diziye sokarak Bâleybelenin isimler sözlüğünü ortaya koyar.⁶ Muhyî, çocukları Mehmed, Mustafa, Ahmed ve Hasan'ın Bâleybeleni öğrenmelerine yardımcı olmak üzere *Mesâdir-ı elsine-i erba'a*'yı ise 1000/1591'den sonra yazar. Bu eserde de 396 Farsça mastarı madde başı yaparak sırasıyla Türkçe-Arapça-Bâleybelence karşılıklarını gösterir.⁷

Ayrıca Piyale Sinan'ın *Teysîru'l-luga'sı*,⁸ Şeyh Ali Nusret bin Davud'un *et-Tercumân*'ı,⁹ yazarları tespit edilemeyen *Tercumânu's-sihâh*¹⁰ ve Türkçe-Arapça-Farsça bir sözlük olan *Ma'dinu'l-ma'ârif*,¹¹ yazar ve eser adı tespit edilemeyen Arapça-Türkçe bir sözlük (istinsah ? 1028/1618 ?),¹² Şinâsî tarafından Kastamonu

İlisu'da yazılmaya başlanan; onun ölümü üzerine yine aynı yerde Cafer b. Hacı Davud tarafından tamamlanan XVI. yüzyıl başlarına ait *Mecmû'u'l-lugât* adlı yirmi sekiz bölümden oluşan Arapça-Türkçe-Farsça sözlük;¹³ Abdülkerim tarafından 1002/1594'ten önce çocuklar için yazılan *Lügat-ı Abdülkerim* adlı Arapça-Farsça-Türkçe manzum sözlük;¹⁴ Malatyalı Sun'î bin Abdulkadir'in 1008/1599'da yazdığı *Fethu'l-fettâh* adlı Arapça-Farsça-Türkçe manzum sözlük¹⁵ de XVI. yüzyılda yazılan sözlükler arasında yer alır.

Merkezzade Ahmed Efendi'nin *Islâhu'l-Merkezî*, Bedreddin bin Mahmud bin Mehmed bin Tanrıvermiş'in (961/1553'ten sonra) *Mahmûdiye*,¹⁶ Yahyâ bin Nasûh bin İsrâîl'in (950/1532 civarı) *Şerh-i Lügat-ı Ferišteoğlu*¹⁷ gibi Ferišteoğlu lügati üzerinde yapılan tashih ve ikmâl çalışmaları ile daha önceki sözlükler üzerinde yapılan çalışmalar arasında 1009/1601'de yazılan Arapça-Farsça-Türkçe *Hall-i meşâkil-i Bahru'l-garâ'ib*,¹⁸ 932/1526'da yazılan Arapça-Farsça-Türkçe *Musarrihatu'l-esmâ*¹⁹ gibi sözlükler sayılabilir.

Bu arada Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Bostân* ve *Gulistân* adlı eserlerinde geçen Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe açıklandığı, XVI. yüzyılda yazılan ve yazarları bilinmeyen *Kitâb-ı lügat-ı Gulistân*,²⁰ 956/1549'dan önce yazılan *Lügat-ı Bostân-ı Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî*²¹ ve 1001/1593'te yazılan *Müşkilât-ı Gulistân*²² adlı metin sözlükleri de bu kapsama dahil edilmelidir.

Aynı zamanda gerek daha önceki dönemlere gerekse bu döneme ait olup XVI. yüzyılda istinsah edilmiş Arapça-Türkçe sözlüklerin çok sayıda tarihli nüshasının günümüze ulaşmış olduğunu belirtmek gerekir. Bu bakımdan alandaki faaliyetin canlılığını ve verimini tespit açısından istinsah da telif dairesinde değerlendirilmelidir.

XVI. yüzyılda yazılan Arapça-Türkçe sözlüklerin önemli örneklerinden biri olan *el-Bâbûs*, Merkezzade Ahmed Efendi tarafından meydana getirilir. Ahmed Efendi, "Merkezzade", "İbn Merkez" bazen "Merkezî" lâkaplarıyla tanınır. "Şeyh", "Çelebi",²³ "Seyyid" ve "Şihabuddin" sıfatlarıyla anılır. Ahmed Efendi, Sünbül Sinan'ın (936/1529) halifesi ünlü Halvetî şeyhi Merkez Muslihuddin Musa Efendi'nin²⁴ (959/1552) oğludur. Babası tarafından yetiştirilen Ahmed Efendi, Arap dili, tefsir ve hadis alanında geniş bir birikim elde eder.²⁵ Taşköprülü-zâde, onun ilim yönünden babasını aştığını belirtir.²⁶ Merkez Efendi de: "Oğlum Ahmed benden çok yegdür" diyerek²⁷ âdetâ bunu doğrular ve onun ilmî yetenek ve donanımını övgü ve iftiharla takdir eder. Ahmed Efendi'nin dönemin ilim adamları arasında yer aldığı, Mecdî Mehmed Efendi (999/1591) tarafından da teyit edilir.²⁸

Bununla beraber Ahmed Efendi ilmiyeye intisap etmez. Tasavvufî etkinlikler ile ilmî faaliyetlerini bir arada yürütmeyi tercih eder; ilmî ve kültürel gelişmeleri takip ederek yazdığı eserler ile katkı sağlamayı hedefler.

Ahmed Efendi, babası münasebetiyle doğal bir tasavvuf ortamı içinde yetişir. İlmî çalışmalarını ilerlettikten sonra Halvetîlik erkânı üzere sülûk aşamalarını tamamlar ve Merkez Efendi tarafından halife tayin edilir. 1551'de Merkez Efendi'nin isteğiyle Üsküdar'da Nakkaştepe'de bulunan Baba Nakkaş Tekkesi'ne şeyh olur. Burada irşat faaliyeti yürütür. Bir süre sonra tekkeden ayrılır ve Denizli'ye yerleşir. 1552'de Merkez Efendi'nin ölümü üzerine Kocamustafa Paşa Asitanesi, Halvetî-Sünbülî postuna oturur. İki yıl kadar postta kaldıktan sonra bu görevi babasının halifelerinden Yakub Efendi'ye (979/1571) bırakır ve İstanbul'dan ayrılarak Denizli'de Akçaköy'e (Sarımahmutlu) yerleşir. Burada vaaz, ibadet ve ilimle meşgul olur.²⁹ Ahmed Efendi'nin İstanbul'dan ayrılması, rahatsızlık duyduğu bazı hususların olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim buna dair bazı işaretler *Tuhfetu'l-mucâhidîn*'de görülmektedir.³⁰

Ahmed Efendi 963/1555'te³¹ Uşak'ta vefat eder. Coşkun mizaç sahibi, güzel ve etkili konuşan, gayretli, olgun ve erdemli bir bilgin olarak tavsif edilir.³²

Ahmed Efendi'nin soyundan geldiğini ifade eden Emel Esin, Merkez Efendi Vakfîyesi'ni hazırlayarak yayınlamıştır. Rumeli Kazaskeri Mustafa bin Hüseyin tarafından yazılan 9 Şevval 959/ 9 Eylül 1552 tarihli bu vakfîyede Yavuz Sultan Selim'in kızı Şah Sultan, Ahmed Efendi'nin validesi olarak gösterilmekte, ayrıca onun Derviş Çelebi ve Ali Çelebi adlı kardeşlerinin adı geçmektedir.³³ Bursalı Mehmed Tahir de Receb Bey adlı kardeşinden söz eder.³⁴

Ahmed Efendi'nin postnişinliği de tartışmaya konu olan hususlardandır. Çağdaşı Taşköprülü-zade (968/1561), onun postnişinliğini söz konusu etmez. Ahmed Efendi'nin tarikatta ulaştığı mertebeyi "tarîka-i sûfiyyenin müntehasına vasil ve nail olduktan sonra vaaz ve tezkir ve tefsir etmeye meşgul olup..." şeklinde belirten Mecdî Mehmed Efendi (999/1591),³⁵ "Merkez Efendi'nin oğlu, babası yerine beş altı ay oturduktan sonra Merkezli'nin yanına gidip Akçaköy'de sakin oldu" bilgisini, Eski Zagra sakinlerinden Zahid Efendi adlı bir sufiden yorum yapmadan nakleder.³⁶ Yusuf b. Yakub (989/1581), Merkez Efendi'nin ölümünden sonra Ahmed Efendi'nin İstanbul'a gelmek istemediğini ve babası Yakub'un postnişin olduğunu belirtir.³⁷ Nevizade Atâ'nin (1045/1635) verdiği bilgiye göre ise Merkez Efendi'nin 951/1544'te ölümü üzerine oğlu Seyyid Ahmed Efendi onun yerine geçer. Ahmed Efendi de 961/1553'te memleketi Uşak'a yerleşir ve yerine Yakub

Efendi (979/1571) postnişîn olur.³⁸ Buna göre Ahmed Efendi, Koca Mustafa Paşa Asitanesi postunda on yıl oturmuş olur. Ataî'nin bu görüşü Müstakimzade Süleyman Sa'deddin (1202/1788) tarafından da benimsenir. Müstakimzade bazılarının Ahmed Efendi'nin postnişînliğini kabul etmediğine dikkat çekerek onun Koca Mustafa Paşa Asitanesi'nde başlangıç ve bitiş tarihlerini belirtmeksizin yedi yıl postnişîn olduğunu; Uşak'a 960/1552'de gittiğini ve üç yıl sonra da orada öldüğünü ifade eder ve: "Biz bu görüşümüzü Allah'ın yardımı ile tashih ettik, uydurma hurafelere itibar edilmez" der. Müstakimzade bu görüşünü "*Sullemu'l-vusûl, Zeylû's-Şakâik* (yani Ataî) ve başka eserler" şeklinde kaynaklandırır.³⁹ *Sullemu'l-vusûl*'da ise Ahmed Efendi'nin babasından sonra Kocamustafa postuna oturduğu bir süre sonra temelli olarak Uşak'a yerleştiği ifade edilir ve 971/1563'te vefat ettiği belirtilir.⁴⁰ el-Hulvî (1064/1654) de onun babasından sonra iki yıl postta oturduktan sonra feragat ederek memleketine yerleştiğini belirtir.⁴¹ Dîvân-ı Hümâyûn kâtiplerinden Hacı Ali'nin verdiği bilgiler de el-Hulvî'nin kayıtları ile uyum gösterir.⁴² Ayvansarayî (1201/1787) de Merkez Efendi'nin yerine Koca Mustafa Paşa Asitanesi postuna Yakub Efendi'nin geçtiğini söyleyerek Ahmed Efendi'nin postnişînliğinden söz etmez.⁴³ Sadık Vicdânî de Ahmed Efendi'yi meşihat silsilesinde göstermiştir.⁴⁴

Biyografisine yer veren kaynaklarda Ahmed Efendi'nin çeşitli konulara dair eserler yazdığından söz edilir. Yusuf b. Yakub'un "Nice aded telîf ve tasnîfi kalup, lûgat-ı *Kâmûs*'ı Türkîye tercüme idüp..."⁴⁵ şeklindeki değerlendirmesi onun eserlerine dair en iddialı ifadedir. Diğer kaynaklarda ise "Bazı konularla ilgili risaleleri vardır" ifadesi tekrar edilir.⁴⁶ Bu ifadenin kaynağı muhtemelen en erken kaynak olan Taşköprülü-zade'dir.⁴⁷ Mecdî ise "fünûn-ı dâire-i mütetâvileden bazı mesâilde resâili var idi" der.⁴⁸

Ahmed Efendi özellikle Arap dili, tefsir ve hadis ilimleri alanında yetkin bir ilim adamı olarak kabul edilir.⁴⁹ Ancak tefsir ve hadis alanında herhangi bir eseri bilinmiyor. Bu alandaki yetkinliğine yapılan atıflar, ilgili birikimini vaaz ve irşat etkinliklerinde icra etmiş olmasıyla ilgili olabilir. Merkez Efendi'nin Fatih ve Ayasofya camilerinde yürüttüğü düzenli vaaz etkinliği ve *Beydâvî tefsiri* ile olan yakınlığı çerçevesinde, Ahmed Efendi için söz konusu atıflara dair yapılabilecek bir çıkarsama mantıklı görünüyor. Taşköprülü-zâde⁵⁰ ve Mecdî⁵¹ de onun bu ilimlerde mesafe aldıktan sonra tasavvufa gönül vererek vaaz ve irşat faaliyetine yöneldiğini ve halkın kendisinden çok yararlandığını ifade ederler. Bununla beraber onun bu alanların çeşitli meseleleri ile ilgili risale nitelikli eserler yazmış olması da mümkündür.

Ahmed Efendi'nin şu ana kadar tespit edilebilen eserleri şunlardır:⁵²

1- el-Bâbûs: 950/1543'te tamamlanan Arapça-Türkçe hacimli bir sözlük olan *el-Bâbûs*, bu çalışmada detaylı olarak ele alınmıştır.

2- Islâh-ı Merkezî: Ferišteoğlu'nun Arapça-Türkçe manzum sözlüğü üzerinde kelime kadrosu ve beyit tertibinde değişiklikler ve ilâveler yapılarak meydana gelen bir ikmal ve ıslâh çalışmasıdır. 22 kıta hâlinde toplam 379 beyitten oluşur. Sözlüğün ilk iki kıtasında üç beyit ilâvesi, dokuz yerde de değiştirme şeklinde düzeltme yapılmıştır. 22. kıtada eserin sonunda Ferišteoğlu'na dört beyit ilâvesi görülmektedir.⁵³

Ahmed Efendi eserini şu şekilde tanıtır:

*"Bu fakîrü'l-hakîr ad'afü'l-a'cez Şeyh Ahmed ibn Şeyh Mûsâ el-Merkez eydür: çün ki Ferišteoğlu Manzûmesi'ni elfâz-ı zâ'ideden ve Kur'ân-ı azîm lügâti-ni gayr-ı câmi'a olmadan ve ba'zı mahillerinde tebdîlât ü tagyîrâtdan hâliye degül buldum ise diledüm ki elfâz-ı zâ'ide mahillerine Kur'ân-ı azîm ve gayrıdan lügât-ı âharı mutazammine idüp ve vâkı'a olan tebdîlât ü tagyîrâtını ıslâh idem. Binâen alâ zâlik bunuñ ismini "Islâh-ı Merkezî" diyem. Ve mâ tevfiķi va'tisâmî illâ billâhi's-Settâr aleyhi tevekkeltu ve ileyhi'l-merci'u'l-muhtâr."*⁵⁴

Tespit edilebilen tek nüshası Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü, nr. Yz.A/195/2'de kayıtlıdır. Nüshanın tavsifi şöyledir:

Mavi bez kaplı mukavva cilt, 205x146(165x115)mm., 59^b-73^a varak, 15 satır, nesih yazı, ay filigranlı kağıda yazılmış. Söz başları cetveller ve kelimeler arası ayırma işaretleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Nüsha 1048/1638 tarihlidir.⁵⁵

İstinsah kaydı şöyledir:

*"Temmet hâzihi'l-lugatu'l-musemmâtu bi-Islâhi'l-Merkezî Ahmedî fi'l-karyeti'l-Beydâi fi sa'âdet-hâne-i Şeyhi's-şuyûh İbn eş-Şeyh el-Murtazâ. Kad vaka'a'l-ferâgu min hâzihi[n-nushati]'ş-şerîfeti'l-mubâreketi dahvete'l-kubrâ senete semâniyetin ve erba'îne ve elf."*⁵⁶

el-Bâbûs'un girişinde *İsmetu'l-evliyâ* adlı eserinden söz etmekle beraber, yazar burada başka bir esere işaret etmez. Bu durumda diğer eserlerinin daha sonra yani 950/1543'ten sonra yazıldığı düşünülebilir. Yazar, *Islâh-ı Merkezî*'nin girişinde ise ismini "Şeyh Ahmed" lâkabıyla anar. Buna göre bu eser, onun postnişin olduğu 1551'den sonra yazılmış olmalıdır.

3- *Durru'l-eflâk*:⁵⁷ Astronomi aletlerinden "mukantara"yı konu edinir. Bilen tek nüshası, Bağdatlı Vehbi Ktp. (Sül.), nr. 2063/2'dedir. 1158/1745 tarihinde istinsah edilen bu nüsha, 212x156 (102x165) mm ebadında, 13 satır hâlinde 15^b-30^b varaklar arasında talik yazı ile yazılmıştır.

4- *İsmetu'l-evliyâ*:⁵⁸ *el-Bâbûs*'tan önce yani 950/1543'ten önce yazılmıştır. Yazar, *el-Bâbûs*'un girişinde bu eserin sadece ismini anar. Ancak şu ana kadar herhangi bir nüshası tespit edilebilmiş değildir.

Ahmed Efendi, sözlüklerin ve sözlükbilimin fonksiyonunu iki açıdan değerlendirir. Muhtelif filolojik sorunların çözümünde sözlüklere ve sözlükbilime büyük önem verir. Dil öğreniminde gerekli temel kaynaklar arasında sözlüklere yer ayırır. Buna göre o, çeşitli ileri düzey dil sorunlarının çözümünde sözlüklerin önemini vurgulamakta, ayrıca başlangıçtan ileri düzeye kadar dil öğrenimi sürecinde sözlüklere bir misyon yüklemektedir. Bu değerlendirme aynı zamanda pratik olarak temel ve ileri düzeyde sözlükbilime yüklenen anlam açısından da bir görüş içerir. Ahmed Efendi, *el-Bâbûs*'ta sözü edilen iki aşamanın gereklerini belirli ölçülerde karşılamayı hedefler. Yani bir yandan öğrenciler için temel Arapça-Türkçe bir sözlük, diğer yandan ilim adamları ve aydınların müracaatına elverişli bir kaynak olmak üzere *el-Bâbûs*'u hazırlar.⁵⁹

el-Bâbûs'un girişinde (1^b) yer alan "Ve ba'd fe-inne'l-abdu'l-ezellu'l-muveffâ, Ahmed bin Mûsâ bin Mustafâ, bi'bni'l-Merkezi ismuhu mukaffâ..."⁶⁰ ve yine aynı nüshanın ferağ kaydında geçen "Kad-veka'a'l-ferâgu li-mu'ellifi'l-Bâbûsi Ahmed bin Mûsâ..."⁶¹ şeklindeki ifadelerde eserin Merkezzade Ahmed Efendi'ye nispeti açık bir şekilde görülmektedir.

Ahmed Efendi, eserine *el-Kâmûsu'l-kebîr*'den doğduğu için *el-Bâbûsu's-sagîr*⁶² ismini verdiğini ifade eder.⁶³ Atıf Efendi Kütüphanesi 2692 numarada kayıtlı nüshanın zahriyesinde (1^a) sonradan yazıldığı anlaşılan "Lügat-ı Kâmûs Tercümesi Bâbûs" ibaresi yer almaktadır. Büyük bir ihtimalle bu nüshadan istinsah edilen 970/1563 tarihli Milli Kütüphane nüshasının unvan sayfasında ise müsten-sih tarafından yazıldığı kesin olan "Kitâbu'l-Bâbûs es-sagîr el-mustanbetu mine'l-Kâmûs el-kebîr" ifadesi görülmektedir. Aşağıda nüsha tanıtımında takip edilebileceği üzere eserin diğer nüshalarında çeşitli isimler görülmektedir.

Kâtip Çelebi (1067/1656-1657), eserin adını "B" maddesinde "Bâbûs fitercumeti'l-Kâmûs" şeklinde kaydederek "K" maddesine gönderme yapar.⁶⁴ Burada ise "el-Kâmûsu'l-muhîr" başlığı altında eserin Merkezzade Ahmed bin Musa

tarafından “*el-Bâbûs*” adıyla Türkçeye çevrildiğini ifade eder.⁶⁵ Mecdî Mehmed Efendi, Ahmed Efendi'nin biyografisinde onun *el-Kâmûs*'u Türkçeye çevirdiğini eserin ismine işaret etmeden kaydeder.⁶⁶ Müstakimzade onun *el-Kâmûs*'u tercüme ettiğini ve bu çeviriye “*Bâbûs*” adını verdiği ifade eder.⁶⁷ Bursalı Mehmed Tahir Efendi eserin ismini “*Bâbûs*” olarak gösterir.⁶⁸ *DİA*'da ise “*Bâbûs fî tercemeti'l-Kâmûs*” maddesinden “*el-Kâmûsu'l-muhîl*” maddesine gönderme yapılır. Bu maddenin yazarı Hulusi Kılıç da eserin adını “*Bâbûs fî tercemeti'l-Kâmûs (el-Bâbûsü'l-vasîl fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhîl)*” şeklinde göstermeyi tercih eder.⁶⁹ Yine *DİA*'nın “Merkezzâde Ahmed Efendi” maddesinin yazarı İsmail Durmuş da aynı tercihin yanı sıra “*el-Bâbûs*” ifadesini de kullanır.⁷⁰

Bu arada A. Abdulgafûr 'Attâr, *Mukaddimetu's-Sihâh*'ta *el-Bâbûs 'ale'l-Kâmûs* adıyla kaydettiği bu eserin M. Mustafâ ed-Dâvûdî'nin (1107) *ed-Durru'l-lakîl fî aġlâti'l-Kâmûsi'l-muhîl* adlı eserinin çevirisi olduğunu belirtir.⁷¹ Bu bilginin tutarsızlığına el-Kinnevcî de işaret etmiştir.⁷² Bu kaynaklar yazarın adını “Müreккеz” şeklinde okuma eğilimi gösterirler.

Ahmed Efendi eserin ismini girişte açıkça “*el-Bâbûsu's-sagîr*” olarak tespit eder. Bu ifadede niteleme unsuru (es-sagîr), seci gereğidir. Müellif nüshasında “es-sagîr” ve ona karşılık kullanılan “el-kebîr” kavramları ifadeyi süslemeye matuf olarak sonradan ilâve edilmiştir. Yazara ait feraġ kaydında ise eserin ismi yine açıkça “*el-Bâbûs*” şeklinde tespit edilmiştir. Bu nedenle “*el-Bâbûs*” ifadesi her hâlükârda doğru tercihtir.

Buna göre nüshaların zahriye sayfalarında kaydedilmiş bulunan muhtelif isimler, eseri kısaca tanımlamaya yönelik muahhar kayıtlardan ibarettir. Herhâlde eser, Ahmed Efendi'nin ölümünden sonra ilim dünyasında bu tür tanımlayıcı isimlerle meşhur olmuştur. 1181/1767 tarihli Esad Efendi nüshasının istinsah kaydında geçen “*Kad-veka'a'l-ferâġu an-tesvîdi hâzihi'l-lugati'l-musemmâ bi-Bâbûs el-meşhûri bi- "Tercumetu Kâmûs"....*” şeklindeki ifade de buna işaret eder.

Ahmed Efendi, *el-Bâbûs*'u hazırlarken Arap ve Fars dillerinin ilgili ana kaynaklarını referans alır. Bunlar, Osmanlılarda sonraki dönemlerde hazırlanan sözlüklerin de temel kaynakları arasında bulur. Ahmed Efendi, *el-Bâbûs*'un kaynaklarını “*Kâbûsu'l-kâmûs, Sihâhu'l-Cevherî, el-Ezherî'nin eseri, en-Nahcuvânî'nin eseri, el-Fencekirdî'nin eseri, el-Meydânî'nin es-Sâmî adlı eseri, el-Halîmî'nin Bahru'l-garâib'i, el-Fâhiri'nin Mi'yâru'l-Cemâlî'si, Kemâl ed-Demîrî'nin Hayâtu'l-hayavân'ı; ayrıca hekimlerin ve tabiplerin kullandığı tedavi ve ilaç isimleri*”⁷³ şeklinde gösterir.

1. *Kābûsu'l-kāmûs*: Muhammed b. Yakûb el-Firûzâbâdî'nin (817/1414-1415) 813/1410'da tamamlanan ve *el-Kāmûsu'l-muhît* adıyla bilinen *el-Kāmûsu'l-muhît ve'l-kābûsu'l-vesît el-câmi' li-mâ zehebe min-lugati'l-Arab şemâtît* adlı eseridir.

2. *Sihâhu'l-Cevherî*: İsmâ'îl b. Hammâd el-Cevherî'nin (393/1003) *Tâcu'l-luga ve sihâhu'l-Arabiyye* adlı eseridir. Bu sözlük, Vankulu Mehmed Efendi tarafından Türkçeye çevrilerek İbrahim Müteferrika tarafından iki cilt hâlinde İstanbul'da basılır (1141/1729). Osmanlı matbaasında basılan ilk eser, bu çeviridir.

3. *el-Ezherî'nin eseri*: Ebû Mansûr b. Ahmed el-Ezherî'nin (370/980) *Tehzîbu'l-luga* adlı eseridir.

4. *en-Nahcuvânî'nin eseri*: Hindûşâh-ı Nahcuvânî'nin (730/1329-1330), 729/1328'de yazdığı *Sihâhu'l-Furs* adlı sözlüğü, Esedî-i Tûsî'nin 465/1073'te yazdığı *Lugat-ı Furs*'ten sonra günümüze ulaşan en eski Farsça sözlüklerin ikincisi olarak kabul edilmektedir.⁷⁴ Diğer taraftan kuşkulu olmakla beraber aynı yazara nispet edilen ve günümüzde bu şekilde yayınlanan *es-Sihahu'l-A'cemiyye*⁷⁵ adlı Farsça-Türkçe bir sözlük de bu anlamda dikkat çekicidir. Her iki eser de Osmanlı kültür coğrafyasında yaygın olarak kullanılan kaynaklardan olup Türkiye kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshaları mevcuttur. Ancak bu dönemlerde yazılan başka sözlüklerin kaynakçaları incelendiğinde Hindûşâh-ı Nahcuvânî'ye açık bir şekilde sadece "*Sihâhu'l-Furs*" adlı eserin nispet edildiği görülür.⁷⁶ *es-Sihahu'l-A'cemiyye*'nin Hindûşâh-ı Nahcuvânî'ye nispeti ise daha sonra ortaya çıkmış ve muhtemelen Kâtip Çelebi ile yaygınlık kazanmıştır. Buna göre Ahmed Efendi'nin kaynak olarak kullandığı eser Hindûşâh-ı Nahcuvânî'nin *Sihâhu'l-Furs* adlı Farsça sözlüğü olmalıdır.

5. *el-Fencekirdî'nin eseri*: Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed el-Fencekirdî (513/1119),⁷⁷ el-Meydânî'nin (518/1124) hocasıdır. *Tâcu'l-eş'âr ve selvetu's-şia* adlı bir eseri vardır. Ancak Ahmed Efendi'nin bu yazara ait sözünü ettiği kaynak hakkında bir sonuç elde edilemedi.

6. *el-Meydânî'nin es-Sâmî adlı eseri*: Ebu'l-Fadl b. Muhammed el-Meydânî en-Nişâbûrî'nin (518/1124), 497/1103-1104'te yazdığı *es-Sâmî fi'l-esâmî* adlı eseridir. Türkiye kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshası bulunan bu eser,⁷⁸ 1966'da Tahran'da ofset baskı şeklinde, ayrıca Muhammed Mûsâ el-Hindâvî tarafından Mısır'da yayınlanmıştır.

7. el-Halîmî'nin *Bahru'l-garâib* adlı eseri: Lutfullâh b. Yûsuf el-Halîmî'nin (902/1496'dan sonra), *Bahru'l-garâib fi-lugati'l-Furs* adlı eseridir. 850/1446'da

yazılan bu eser, Anadolu sahasında yazılmış ilk manzum Farsça-Türkçe sözlüklerdendir.⁷⁹ İki kısımdan oluşur. Birinci kısım, manzum Farsça-Türkçe sözlük, ikinci kısım; aruz, kafiye ve bedi ilimleri hakkındadır. *Bahru'l-garâib*, Osmanlı yazarları tarafından hazırlanan sözlüklerde yaygın olarak kullanılmış bir kaynaktır. Eser, Cumhuriyet dönemi tarihî sözlük çalışmalarının da kaynakları arasında yer alır.

8. el-Fâhîrî'nin *Mi'yâru'l-Cemâlî* adlı eseri: Şems Fahrî el-İsfahânî'nin *Mi'yâru'l-Cemâlî fi-lugati'l-furs ve'l-arûz* adlı eseridir. 744/1343 yılında yazılıp Sultan Cemâleddîn Ebû İshâk'a takdim edilen bu eser, aruz, kafiye ve bedi ilimleri ile Farsça sözlük olmak üzere dört ana bölümden oluşur.⁸⁰ Sözlük kısmı Hindûşâh-ı Nahcûvânî'nin *Sihâhu'l-Furs* adlı sözlüğünden sonra günümüze ulaşmış en eski Farsça sözlüklerin üçüncüsüdür.⁸¹

9. Kemâl ed-Demîrî'nin *Hayâtu'l-hayavân* adlı eseri: Muhammed b. Mûsâ ed-Demîrî'nin (808/1405) bu eseri Bulak'ta daha sonra el-Kazvîni'nin (682/1283) *Acâibu'l-mahlûkât* adlı eseriyle bir arada iki cilt hâlinde Mısır'da basılmıştır. Abdurrahman b. İbrahim es-Sivasî tarafından Türkçeye yapılan çevirisi de 1272/1855'te İstanbul'da yayımlanmıştır.

Ahmed Efendi'nin kaynak konusundaki son derece isabetli teşhis ve tayini büyük önem taşır. Bu dönemlerde hazırlanan sözlüklerin genel kabul görmüş belirli eserler dışında kaynakları henüz netleşmemiş olduğundan söz konusu tercih, ilgili yazarın dirayetine kalmış olacaktır. Ahmed Efendi'nin kullandığı kaynakların bir kısmı zaman itibarıyla yazarın yaşadığı döneme nispeten yakındır. Onun kaynak olarak kullandığı *es-Sâmî fi'l-esâmî*, *el-Kâmûs*, *Bahru'l-garâib* ve *Mi'yâru'l-Cemâlî* gibi eserler, Osmanlı ilim dünyasında genel kabul görmüştür ve özellikle daha sonra Osmanlı yazarlarınca hazırlanan sözlüklerin temel kaynaklarındandır.

Bu dönemlerde Osmanlı yazarlarınca hazırlanan Arapça-Türkçe sözlükler genellikle *es-Sihâh* ve *el-Kâmûs* çevresinde şekillenir. Her iki eser Arap filolojisinin en muteber kaynakları arasında yer alır. *el-Kâmûs*, Osmanlı çevrelerinde yaygınlaşmaya kadar hazırlanan Arapça-Türkçe sözlükler daha çok *es-Sihâh* merkezinde gelişir. Sonraki asırlarda ise sözlük çalışmalarının iskeleti, *el-Kâmûs* etrafında biçimlenir.⁸² Tamamlanmasının üzerinden henüz bir buçuk asır geçtiği bir sırada, Ahmed Efendi bu sözlüğü, eserine çatı olarak alır ve bilindiği kadarıyla, ilk defa olarak Türkçeye çevirir. Bu çeviri onun, bu alanı ve *el-Kâmûs*'un alandaki yerini takdir ve tayin ettiğinin kanıtıdır. Buradan aynı zamanda, yapılan çalışmaların ilim dünyasında süratle yayıldığı sonucu da ortaya çıkar.

Ahmed Efendi, el-Fîrûzâbâdî'nin (817/1414-1415), 813/1410'da tamamlanan *el-Kāmûsu'l-muhît* adlı sözlüğünü esas almakla beraber, yukarıda isimleri anılan kaynaklardan da yararlandığını, ayrıca bazı ilâveler yaparak eserini geliştirdiğini ifade eder.⁸³

el-Kāmûs ile *el-Bâbûs*, kapsam ve dizi sistemleri açısından farklılık gösterirler. *el-Kāmûs*, yaklaşık 60 bin kelime içerir. *el-Bâbûs*'ta ise bu sayı 80 bin civarındadır. Ancak *el-Kāmûs*'un ilgili madde çatısı altında bazen açıklamadan verdiği ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe ve çoğul gibi türevler de *el-Bâbûs*'ta madde başı olmuştur.

el-Bâbûs, iki kısım yani iki ana bölüme ayrılır. Sözlüğün asıl metnini "*Fi'l-mufredât*" (1^b-308^b) bölümü oluşturur. Bu bölümde yaklaşık 80 bin kelime madde başı olur. "*Fi'l-murekkebât*" (308^b-310^b) başlıklı kısa bölümde ise 600 kadar Arapça bileşik kelimenin Türkçe karşılığı verilir. Eserde neredeyse bütün kelimeler özellikle mastarlar, nekre olarak ve yalın bir hâlde; yani irab alâmeti konulmadan diziye sokulur, sonlarına genellikle cezim işareti konulur. Kelimelerin zaptı, sadece hareke ile yapılır, yazı ile zapt çok nadirdir, tartı veya benzer bir örneğe yer verilmez. Müfred olarak diziye sokulan kelimelerin cemi biçimleri gösterilmez, cemi olarak diziye sokulan kelimelerin açıklamasında da onun müfred formuna işaretle yetinilir. Fiiller madde başı olmadığı için doğal olarak baplarına işaret edilmez. Kaynak metinde yer alan bütün anlamlar hedef metne alınmaz. Hedef metinde sadece en yaygın anlamlara yer verilir. Doğrudan kelimenin sadece anlamının tespiti hedeflendiğinden kelimenin örnek kullanımı gösterilmez.

Yazar, *el-Bâbûs*'ta uyguladığı dizi sistemini, giriş bölümünde kısaca açıklar.⁸⁴ Buna göre birinci kısım, önce baplara ayrılmış, sonra fasıl adı altında alt başlıklara bölünmüştür. Baplarda son harf sistemi kullanılmıştır. Fasıllarda ise ilk harf alfabetiktir. Fasıllarda ilk harfi takip eden ikinci, üçüncü ve dördüncü harfler de kendi içinde alfabetik olarak dizilmiştir. Fasıl içinde dizideki ikinci harfin değişimi de yeni dizinin başladığı ilk kelimededen önce diziyi başlatan harf, müellif nüshasında kırmızı, diğer nüshalarda kırmızı ya da koyu siyah mürekkeple yazılarak gösterilmiştir. İkinci kısım ise sadece fasıllara bölünmüş; fasıllar, bileşik kelimelerin ilk harfine göre diziye girmiştir.

Ahmed Efendi'nin kullanışlı bir alfabetik dizi arayışı içinde olduğu görülüyor. Onun, *el-Bâbûs*'ta uyguladığı sistem bazı yenilikler içerir. Arap leksikografisinin ürettiği sözlükler aynı zamanda ekol hâlinde çeşitli dizi sistemleri geliştirir. Bunlar arasında daha çok el-Cevherî ekolü olarak anılan dizi sistemi

yaygınlık kazanır. el-Cevherî'nin (393/1003) *es-Sihâh*'ı, İbn Manzûr'un (711/1311) *Lisânu'l-Arab*'ı, el-Fîrûzâbâdî'nin (617/1270) *el-Kâmûs*'u ve bunun şerhi olan ez-Zebîdî'nin (1205/1790) *Tâcu'l-arûs*'u gibi klâsik birçok Arapça sözlükte bu dizi uygulanır. Bu dizi, birinci derecede kelimenin son harfini, ikinci derecede ilk harfini esas alır. Buna göre kelimenin son harfî bap, ilk harfî fasıl adı olur, ortadaki harfler de kendi içinde alfabetik olarak dizilir. Ancak bütün kelimeler, mücerred köklerine göre alfabetik dizide yer alır. Yani mezidler, mücerred kökler içinde gösterilir.

İlk harften son harfe doğru alfabetik dizi, Arap leksikografisinde pek ilgi görmez. Ancak yine de bu ekol bazı pratik tecrübeler ile aşamalı bir olgunluk süreci geçirir. İlk tecrübeyi, Ebû Amr İshâk bin Mirâr eş-Şeybânî (206/821), *Kitâbu'l-cîm*'de (*Kitâbu'l-hurûf*, *Kitâbu'l-lugât*) ortaya koyar. eş-Şeybânî, diziyi kelimenin sadece ilk harfine uygular, ikinci üçüncü harfleri dikkate almaz.

Kendi adıyla anılan ekolün kurucusu İbn Dureyd (321/933), *el-Cemhere*'de kelimeleri harf sayısına göre sınıflandırdıktan sonra her grubu kendi içinde hemze'den yâ'ya kadar alfabetik olarak diziyeye sokar. Bu ekol, ikinci aşamasında baştan sona doğru alfabetik diziyi kullanır.

Ebu'l-Me'âlî Muhammed bin Temîm el-Bermekî (411/1020) ise *es-Sihâh* adlı eserinde ilk defa olarak baştan sona alfabetik diziyi uygular. ez-Zemahşerî (538/1143), *Esâsu'l-belâga* ile bu ekolün olgun bir örneğini ortaya koyar. Ancak bu ekolde sadece mücerredler diziyeye girer, mezidler ise mücerred çatısı altında yer alır. Bu bakımdan bu ekol ile el-Cevherî ekolü arasında ciddi bir fark yoktur.

Mücerred, mezid ayırımı yapmaksızın her kelimeyi olduğu şekliyle baştan sona doğru sıralayan alfabetik dizinin ilk örneği ise *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-lugât* ile Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn en-Nevevî (676/1272) tarafından ortaya konur. en-Nevevî; kök, mücerred, mezid gibi özellikleri dikkat almaksızın bütün kelimeleri olduğu şekliyle birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı harflerine göre doğrudan alfabetik diziyeye sokar.⁸⁵ Bu dizi son zamanlarda Mes'ûd Cubrân tarafından *er-Râid*'de de uygulanır.

Ahmed Efendi, el-Cevherî ekolünün bap ve fasıl düzenini aynen alıp eserinde uygulamış; ancak bu sistemin mücerred kök diziliş düzenini kullanmamış, gerek mücerred gerekse mezid bütün kelimeleri olduğu şekliyle diziyeye sokmuştur. Bu dizi sisteminin birinci aşaması, el-Cevherî sistemiyle uyuşur. İkinci aşaması da en-Nevevî'nin (676/1272) uyguladığı dizi sistemi ile benzerlik gösterir.

Arapça-Türkçe sözlük yazıcılığına gösterilen ilgiye bağlı olarak, bu sözlüklerde alfabetik dizi arayışları da dönemin karakteristiği olarak ortaya çıkar. Ahmed Efendi'nin tercih ettiği alfabetik diziyi el-Kestelî, ondan yirmi beş yıl kadar önce *Mirkâtu'l-luga*'da uygular.⁸⁶ Her iki yazarın aynı yöreye mensup olmaları da dikkate alınırsa bu çerçevede en azından ikisi arasında bir müzakere ve fikir alışverişi sürecinin varlığı tasavvur edilebilir. Aynı dönemde el-Karahisarî de (968/1560-1561), *el-Bâbûs*'tan iki yıl sonra tamamladığı *el-Ahterî*'de bir adam daha atar ve mücerred veya mezid oluşunu dikkate almadan her kelimeyi olduğu şekliyle doğrudan alfabetik diziyeye sokar.⁸⁷ Böylece el-Karahisarî, Türk kültüründe rahatlıkla benimsenecek dizi sistemini yakalamış olur. *el-Ahterî*'nin kısa sürede yaygınlaşmasının önemli bir nedeni budur. Aslında küçük bazı farklarla aynı dizi sistemi, XVI. yüzyıl başlarında istinsah edilmiş pek çok nüshası bulunan *Muntehabu'l-luga* adlı Arapça-Türkçe sözlükte de uygulanmıştır. Bu son sözlüğün de tıpkı *el-Ahterî* gibi yaygın olarak kullanılmış olduğu, nüsha sayısının çokluğundan anlaşılmaktadır. Arapça-Türkçe sözlüklerin öncüsü olan bu eserler, alfabetik dizi uygulamaları açısından da başarılı tecrübelerdir. Bu arada Vankulu Mehmed Efendi *es-Sihâh* çevirisinde tamamen el-Cevherî'nin yöntemine bağlı kalır. Mütercim Asım Efendi de *Kâmûs Tercümesi*'nde el-Fîrûzâbâdî'nin yöntemini aynen korur. *Kâmûs Tercümesi*'nden *Lûgat-ı Kâmûs*⁸⁸ adı altında elli bin kelimelik bir seçki yapan Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi (1325/1907) ise kelimeleri olduğu şekliyle baştan sona yani *el-Ahterî* yöntemiyle alfabetik diziyeye sokar.

el-Bâbûs'un dizisinde gerek mücerred gerekse mezid olsun herhangi bir kelimeyi bulmak için kelimenin türediği köke değil, doğrudan kendisine bakmak gerekir. Bu bakımdan herhangi bir mezid kelimeyi bulabilmek için ilgili kökü, bilme ya da bulma zorunluluğu yoktur. Örnek olarak "سُعْدَاءُ [su'adâ']" kelimesine bakmak için "s-'a-d" köküne gidilmez. Doğrudan kelimenin son harfi olan "hemze" babı bulunur, sonra kelimenin ilk harfi olan "sin" faslında, alfabetik dizide sırayla "ayn", "dâl" ve "elif" harfleri takip edilerek bu kelimeye ulaşılır.

Ahmed Efendi, sadece isim ve mastarları madde başı yapmış, fiilleri diziyeye sokmamıştır. Bu bakımdan herhangi bir fiilin anlamı, ilgili tartıdan gelen mastar anlamının tespitiyle elde edilir. Buna göre fiil-mastar tartılarını özellikle kıyasî olanları bilme zorunluluğu doğacaktır. Diğer taraftan fiillere yer verilmediğinden isim ya da mastar anlamı ile fiil anlamı arasında bağlantı kurmak da okura düşmektedir.

Fiillerin de madde başı yapılması durumunda herhangi bir maddenin özellikle farklı tartılardan türetilen mezid türevleri kaçınılmaz olarak çok dağınık düşecekti. Zaten bu hâliyle bile aynı maddenin türevleri, dizide çoğu zaman bir arada değil, farklı yerlerde madde başı olmuştur. Bu durum, mezidler, özellikle de ibdâle yani morfoloji kurallarına bağlı olarak meydana gelen harf değişimine konu olan türevlerde çok daha belirgindir. Bu da uygulanan sistemin kaçınılmaz bir sonucudur. Bunu *el-Bâbûs*'tan gelişigüzel olarak alınan bir örnek üzerinde göstermek mümkündür: وَصَلَ [vasl] kökünden türeyen وَصُول [vusûl], وَصَال [visâl], وَصَل [visl], وَصَلَ [vusal], وَصِيل [vasîl] kelimeleri 256^a'da, وَأَصَلَ [vâsil] kelimesi 256^a'da (38 madde önce), أَوْصَلَ [evsâl] ve إِيصَلَ [îsâl] kelimeleri 241^b'de, إِيصَالَ [ittisâl] kelimesi 238^b'de, تَوَصَّلَ [tevassul], تَوَاصَلَ [tevâsul], تَوَصَّيْلَ [tevsîl] kelimeleri 243^b'de مَوْصِلَ [mevsil], مَوْصُولَ [mevsûl], مَوْصِلَ [muvassil] kelimeleri 255^a'da yer alarak birbirinden çok uzak düşmüştür.

Kelimelerin zaptı (ünlülerin gösterilmesi), *el-Bâbûs*'ta hareke ile tespit edilmiştir. Örneğin سَادِعَ [su'adâ'] kelimesinde "sîn'in zammı ve 'ayn'ın fethiyle" şeklinde yazı ile zapt çok nadirdir. Yine örneğin aynı kelime için سَامِرَكَ [kuremâ'] vezninde" gibi yaygın bilinen bir örnek de gösterilmez. *el-Kestelî*'nin *el-Mirkât*'ı da bu noktada aynı özellikleri taşır. Oysa *el-Karahisarî*, *el-Ahterî*'de bunları geniş ölçüde uygular. Vankulu Mehmed Efendi de *es-Sihâh* çevirisinde bu hususları dikkate alır. Aslında zapt, örnek tartı ve örnek kullanım gibi kelimenin yapı ve kullanımı ile ilgili konular genel olarak Arap filolojisinin temel sorunları arasında yer alır. Bu sorunlara yönelik çözüm yollarını en kapsamlı düzeyde uygulayan Türk yazar, Mütercim Asım'dır (1235/1819). Mütercim Ahmed Asım Efendi, *el-Okyânûsu'l-bâsît* yani *Kâmûs Tercümesi*'nde *el-Fîrûzâbâdî*'nin sınırlı olarak kullandığı yöntemleri olabildiğince geniş bir çerçevede uygular.

Diğer taraftan *el-Bâbûs*'ta bileşik isimlerin sözlük kısmından ayrı, müstakil bir bölüm hâlinde düzenlenmiş olması, kullanıcı açısından bir kolaylık olup herhangi bir bileşik kelimeyi ararken karşılaşılan güçlükleri ve vakit kaybını azaltabilecek bir yeniliktir.

el-Bâbûs, ilim çevrelerinde ilgi görür ve ilim adamlarının takdirini kazanır. Yusuf bin Yakub'un (989/1581) *Tezkire-i Halvetiyye* adlı eserinde yer alan "...Nice aded te'lif ve tasnîfi kalup Kâmûs lügatin Türkî'ye tercüme idüp doksan beş çüz bir azîm ve latîf kitâb olmışdur ki tabîri kâbil degüldür. Ulemâ vücûduna tâlibler olup kâtibler tutup nüshasın almaya râğıblardur..."⁸⁹ şeklindeki değerlendirme, eserin ilmî çevrelerde gördüğü takdirin ifadesidir.

el-Bâbûs, daha sonra hazırlanan bazı sözlüklerin kaynakları arasına girer. Mehmed Esad Efendi (1096/1685) *Lehçetu'l-lugât*'ın kaynakları arasında *el-Bâbûs*'a da yer verir.⁹⁰ Aynı Hüseyin Efendi (1254/1838) *Durru'n-nizâm fi elsuni't-Turkiyye ve'l-Arabiyye ve'l-Acem* (1226/1811, ikinci baskı *Nazmu'l-cevâhir* adıyla 1241/1826) adlı eserini hazırlarken *el-Bâbûs*'u da kaynak olarak kullanır.⁹¹ *el-Bâbûs*, Türkçe kelime kadrosu açısından Veled Çelebi tarafından taranır, hazırlanan 2888 fiş, *Tarama Dergisi*'nde kullanılmak üzere Türk Dili Tetkik Cemiyeti'ne verilir. Açık olarak belirtilmese de bu taramada muhtemelen Atıf Efendi Kütüphanesi, no: 2692 nüshası kullanılır.⁹² *el-Bâbûs* daha sonra Türk Dil Kurumu'nun *Tarama Sözlüğü* için emekli öğretmen Atıf Tüzüner tarafından yeniden taranır.⁹³ Bu taramaya, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi 1224 numarada kayıtlı nüsha esas olur.⁹⁴ Bu nüshada "fi'l-murekkebât" bölümü ne yazık ki mevcut değildir.

Ahmed Efendi, eserini "benzeri bulunmayan"⁹⁵ şeklinde niteler. Aslında yazar bu ifade ile sözlük yazıcılığının gerekçeleri çerçevesinde eserinin yeterliğine vurgu yapmaktadır. Her hâlükarda *el-Bâbûs*, kendisinden önce yazılmış bulunan el-Kestelî'nin *Mirkâtu'l-luga*'sından (936/1530'dan önce) daha kapsamlı ve daha ilmîdir. el-Karahisarî'nin (968/1560-1561) *el-Ahterî*'si ise *el-Bâbûs*'tan iki yıl sonra (952/1545) tamamlanmıştır.

Bu arada *el-Bâbûs*'tan istikrarlı bir şekilde nüsha istinsahı görülmekle beraber sayı açısından yazarın hedeflerini tutacak bir gelişmeden söz edilemez. Yazar *el-Bâbûs* için hem ilim adamlarını hem de medrese öğrencilerini hedef kitle olarak belirlemiş idi. Buna karşılık aynı dizi sistemini kullanan *Mirkâtu'l-luga*'nın öğrencilere daha çok hitap ettiği, incelenen pek çok nüshanın öğrenciler tarafından kullanıldığı tespiti ile anlaşılmaktadır. *el-Bâbûs*'un bu açıdan dezavantajı muhtemelen hacimli oluşudur. Yine *el-Bâbûs*'un sonraki dönemlerde hazırlanan sözlüklerde kaynak olarak kullanılma durumu çok yaygın sayılmaz. Bu konuda örneğin *el-Ahterî* çok daha geniş bir yayılma gösterir. Sadece Türk Dil Kurum Kütüphanesi'nde 952/1545'te yazılan *el-Ahterî*'nin XVI. yüzyıl sonuna kadar yazılmış yedi tane tarihli nüshası mevcuttur.⁹⁶ Bu arada *el-Kâmûs*'un mükemmel bir çevirisini yapan Mütercim Asım'ın da *el-Bâbûs*'a işaret etme gereği duymadığına dikkat çekilmelidir.

Hareke zaptını yazı ile yapmaması, örnek tartılara ve cümle içinde örnek kullanımlara yer vermemesi, fiillerin ve özellikle sülâsî baplarını göstermemesi ve

isimlerin çoğul formlarına işaret etmemesi, *el-Bâbûs*'un göze çarpan eksiklikleri olarak değerlendirilebilir.

el-Bâbûs ile ilgili haricî meselelerden birisi de cüz tasnifi hususudur. *Tezkire-i Halvetiyye*'de *el-Bâbûs*'un seksen cüzden oluşan büyük bir sözlük olduğu belirtilir. Buna göre *el-Bâbûs*'ta bir cüz tasnifi söz konusudur. Fakat cüz tasnifi mevcut nüshalardan sadece Kemankeş Ktp. (Hacı Selim Ağa), nr. 626 nüshasında tespit edilmiştir. Bu nüshadaki cüz tasnifi örneklendirilebilir: 60^b'de el-cuz'u's-sâdis mine'l-Bâbûs ifadesiyle altıncı cüz başlar. Bu kısım yaklaşık olarak onar varaklık altı formaya denk gelir. 70^b'de yedinci cüz, 90^b'de on birinci cüz, 100^b'de on ikinci cüz, 110^b'de on üçüncü cüz, 120^b'de on dördüncü cüz, 150^b'de on yedinci cüz, 162^b'de on dokuzuncu 172^b'de yirmi birinci cüz, 184^b'de yirmi sekizinci cüz başlıkları konulmuştur. Bu durum, cüzün on varaklık formaya denkliğini düşündürür. Tasnif madde başı olan kelime sayısı taksimiyle de ilgili olabilir. 184 varaktan oluşan bu nüsha, yirmi sekiz cüzden ibaret olmakla eksik kısmının "kef"ten sonraki harfler dikkate alınırca, nüshada yetmiş seksen varaklık bir eksiklik söz konusu olacağından bununla seksen cüze ulaşmak mümkün görünmüyor. Bu hesaba göre eser yaklaşık kırk cüz olur.

Müellif nüshasında bu tasnif mevcut olmadığına göre bunun bir açıklaması olmalıdır. Yani cüz tasnifinin, müellif nüshasında olmadığı hâlde başka bir nüshada mevcut oluşu veya hiçbir nüshada olmadığı hâlde, bu nüshada cüz tasnifinin varlığı hususu açıklanmaya gereksinim duyar. Tarihi nüshaların istinsah kronolojisi incelendiğinde başka bir nüsha ailesi üzerinden nüsha intikal ve istinsah yolu muhtemel görünmez. 950/1543 tarihli müellif nüshasında; ayrıca 970/1563 tarihli Milli Kütüphane; 992/1584 ve 994/1586 tarihli Hamidiye; 1143/1731 tarihli Esad Efendi ve 1184/Şubat 1771 tarihli Hazine Kitaplığı nüshaları tablosunda, ayrıca tarihsiz diğer nüshalarda cüz tasnifi yoktur. Kemankeş nüshasındaki tasnifte cüz başlıkları sayfa ortalarında ve müstensih ilâvesi olmadığını gösterecek özellikte olduğundan, eğer bu nüsha müellifin müsveddesi değil ise başka bir nüshadan kopya edilmiş olmalıdır. Nüshanın sonu eksik olduğundan buna dair herhangi bir kaydın olup olmadığı da anlaşılamamaktadır. Kemankeş nüshası ile yazarın açık ferağ kaydı ve tashihlerini içeren Atıf Efendi'deki müellif nüshası arasındaki dikkat çekici fiziksel benzerlikler dikkate alınırca, bu nüshanın müellif müsveddesi olma ihtimali değerlendirilebilir. Buna göre yazar müsvedde metinde cüz tasnifi yapmış, ancak yazar temize çektiği son metinde bu tasniften vazgeçmiştir. Bu durumda *Tezkire-i Halvetiyye*'de eserin bu ilk durumu hakkında bilgi verilmiştir. Ya

da Kemankeş nüshası sözü edilen nitelikte bir metinden erken dönemde alınmış bir kopya olmalıdır.

Bilindiği kadarıyla *el-Kāmûs'ul-muhît* bir takım kısaltmalar uygulayan ilk Arapça sözlüktür. Ahmed Efendi de *el-Bâbûs*'ta benzer kısaltmalar kullanır. Bunlar birer örnekle şöyledir:

Yer ismi : ع örnek: *أَبْرَقًا ع بطريق الشام* (1^b)

Aynı : م örnek: م طووعة (69^a) "mîm" ikinci kelimenin altında yazılmış.

Belde : د örnek: *أَرِيحًا د بالشام* (1^b)

Karye : ه örnek: *بِسْبَةِ ه بِيخارا* (39^a)

Cem' : ج örnek: *مَنْقَدُ مَنْاقِدِ ج* (137^b) "cîm" ikinci kelimenin altında yazılmış.

Maruf : ف örnek: *أَلْفُ ف* (213^a)

İki türlü okunabilenler için: *مَعَا* : *بُ لَعْبٌ* ve *لُعْبٌ* (31^b). İkinci şeklin harekeleri kırmızıyla aynı kelime üzerine konulmuş ve kelimenin üzerine kırmızı yazı ile *مَعَا* yazılmış.

Üç türlü okunabilenler için: *مُتَلَّئًا* : *حُنْجُفٌ* ve *حُنْجُفٌ* ve *حُنْجِيفٌ* (215^b). İkinci ve üçüncü şeklin harekeleri kırmızıyla aynı kelime üzerine konulmuş ve kelimenin üzerine kırmızı yazı ile *مُتَلَّئًا* yazılmış.

Ahmed Efendi, *el-Bâbûs*'u Kanuni Sultan Süleyman'a ithaf etmiştir. İthaf ifadesi şöyledir: (1^b)

"Summe'd-du'âu'l-vâfi; ve's-senâu's-şâfi; li-bakâi'd-devleti li-Sultâni's-sâfi'd-dâfi; ellezî li-hatmi cumû'i'l-melâhideti ve'l-mubtedi'ati kâfi; ve li-cunûdi ehli's-sunneti ve'l-cemâ'ati râfi; a'nî bihi es-Sultân Suleymân Şâh bin Sultân Selîm Hân et-tâfi; ve meşâyihu's-sûfiyyeti's-sâfiyyeti fî zilli himâyetihi hâfi; summe li-men kâne li-kebkebeti'l-mehdiyyîne kâfi."

"Büyük Sultan Selim'in oğlu, güven verici ve iyiliksever Sultan Süleyman'ın otoritesinin devamı için gereği gibi dua eder, onu gerektiği şekilde takdir ederiz. O, mülhit ve bidatçi grupları kırıp geçer, ehli sünnet topluluğunu destekler, halis sufiliğin şeyhleri onun himayesinde mesut bir yaşam sürerler. Sonra da hidayet üzere olan cemaati takip edenler içindir (dua ve takdir)."

el-Bâbûs'un Nüshaları:

el-Bâbûs'un günümüzde mevcut 11 nüshası tespit edilebilmiştir. Bunlardan altısı tarihli, beşi tarihsizdir. Atıf Efendi Kütüphanesi'nde kayıtlı Rebiülevvel 950/Haziran 1543 tarihli müellif nüshasına en yakın tarihli nüsha, 970/1563 Cemâziyelâhir/Ocak tarihli Milli Kütüphane nüshasıdır. Aynı dönemlerde istinsah edilmiş diğer bir nüsha I. cildi 992/1584 yılında Şaban / Ağustos; II. cildi 12 Safer 994/2 Şubat 1586 tarihli Hamidiye Kütüphanesi nüshasıdır. Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi nüshası, 1143/1731 yılında Receb/Ocak; Esad Efendi Kütüphanesi nüshası 1181/1768'de Ramazan/Ocak; Hazine Kitaplığı nüshası ise Zilkade 1184/Şubat 1771 tarihlidir. Yazma Bağışlar, III. Ahmed, Hacı Selim Ağa, Kemankeş ve Berlin nüshaları ise tarihsizdir.

1. Atıf Efendi Kütüphanesi, nr. 2692 (müellif hattı)

Zahriyede (1^a) sonradan yazıldığı anlaşılan *Lügat-ı Kâmûs Tercümesi Bâbûs* (*bâ-hatt-ı mütercim-i müellif*) ibaresi yer almaktadır. Aynı sayfada Ahmed Efendi'ye ait olduğunu tahmin ettiğimiz "*Gönlümi alun divâne kılun gurbete salun Allâhumme Allâh*" ifadesi vardır. Aynı sayfada, önceki vikaye varağının "a" ve "b" yüzlerinde; ayrıca metnin bittiği 310^a'dan sonra mevcut iki boş varakta sonradan yazılmış çeşitli yazılar ve hadisler yer almaktadır.

Gömme şemseli, cetveli, yaldızlı meşin cilt; 1+310+2 varak, 300x220 (150x200) mm., aharlı kâğıt, nesih, 13 satır. Her satırda ortalama 10 kelime yer alır. Bazı sayfalar tamir görmüş. Sayfa altlarında reddâde (takip kelimesi) olup metin tamamen harekelidir. Maddeler (açıklanan kelimeler), iri harflerle yazılmış, kelimelerin Türkçesi satır altı ve satır üstü küçük yazı ile yukarıdan aşağıya, yana doğru, düz satır gibi değişken yönlerde yazılmıştır. İkinci kısım, 308^b'de başlar. Sonradan ilâve edilen maddeler, kırmızı mürekkeple sayfa kenarına eklenmiştir.

Ferağ kaydında (310^a) eserin Ahmed bin Musa tarafından 950/1543 yılında Rebiülevvel / Haziran ayında cumartesi günü kuşluk vaktinde tamamlandığı ifade edilmiştir. Ferağ kaydı şöyledir: (310^b)

"*Kad veka'a'l-ferâgu li-mu'ellifi'l-Bâbûsi Ahmed bin Mûsâ yevme's-sebti şehre'r-rebî'i'l-evveli senete hamsîne ve tis'i mi'etin vakte'd-dahveti. Ferahimellâhu taâlâ li-men câde lehu ve li-vâlideyhi bi-sâlihi'd-du'â ve li-men emmene lehu....*"

2. Milli Kütüphane, nr. 06 M.K Sam. Yz. 1068

el-Bâbûs'u's-sagîr: Nüsha, Samsun Gazi Kütüphanesi, no. 1068'den Milli Kütüphane'ye geçmiştir. 970/1563 yılı Cemâziyelâhir / Ocak ayı başlarında istinsah edilmiştir.

Sırtı siyah bez kaplı kahverengi sökülmüş, şirazesi dağılmış meşin cilt, 300x210(205x130)mm, 312 varak, 13 satır, her satırda yedi, ilerleyen varaklarda dokuz ve üzeri kelime yer almakta, madde başı kelimeler nesih; ilerleyen varaklarda nispeten küçük yazı ile, açıklamalar satır altı ve üstü değişken yönlerde küçük talik ile yazılmış. Söz başları kırmızı mürekkeple yazılmış, maddeler arasına kırmızı mürekkepli ayırıcı işaret konulmuş. Dizide harf değişiminde yeni diziyi başlatan harf, iri kırmızı sülüs ile gösterilmiş. Başlıklar iri kırmızı yazı ile yazılmıştır. İkinci kısım 309^b'de başlar.

Zahriyede (1^a) ve son sayfada "Ladik Şeyhülislam Mehmed Efendi Medresesi vakfı" olduğuna dair 1115/1703 tarihli mühür var. Zahriyede ayrıca bu medresenin vakıf kaydı mevcut. Unvan sayfasında eserin ismi, müstensih tarafından kırmızı iri sülüs ile harekeli olarak "*Kitâbu'l-Bâbûsi's-sagîr el-mustanbetu mine'l-Kâmûsi'l-kebîr li-Mevlânâ el-merhûm Ahmed bin Mustafa eş-şehîr bi-İbni'l-Merhûm eş-Şeyh el-Merkez...*" şeklinde gösterilmiştir. Aynı sayfada muahhar dönemlere ait, "müellifi, Merkez Efendi Şeyhi oğlu Ahmed Efendi bin Musa, 963'te vefatı" kaydı var.

Nüsha büyük bir ihtimalle Atıf Efendi Kütüphanesi'ndeki müellif nüshasından istinsah edilmiştir. Anılan kaynak nüshadaki kenar düzeltme notları, bu nüshada metinde ilgili yere yerleştirilmiş. Atıf Efendi Kütüphanesi nüshasında yer alan müellifin ferağ kaydı bu nüshada aynen yer almıştır. Bu kayıt şöyledir:

"Kad veka'a'l-ferâgu li-mu'ellifi'l-Bâbûsi Ahmed bin Mûsâ yevme's-sebti şehre'r-rebî'i'l-evveli senete hamsîne ve tis'i mi'etin vakte'd-dahveti. Ferahimellâhu taâlâ li-men câde lehu ve li-vâlideyhi bi-sâlihi'd-du'â ve li-men emmene lehu..." Burada tarih kısmının üzerine sonradan yanlış olarak 956 yazılmıştır.

Nüshada ferağ kaydının hemen altında da istinsah kaydı yer almaktadır:

"Kad veka'a'l-itmâmu vakte'd-duhâ fî yevmi'l-erbi'â min eyyâmi evâili cemâziyelâhir min şuhûri seneti seb'îne ve tis'i-mi'etin."

İlgili kütüphane kayıtlarında bu nüsha müellif hattı olarak gösterilmiş ise de bu yanlış müellife ait ferağ kaydının nüshada tekrar edilmesinden kaynaklanmıştır. Katalog bilgisinde yazarın ölümü de yanlışlıkla 936/1555 (doğrusu: 963/1555) şeklinde görülmektedir. Zaten hemen altında nüshanın istinsah tarihine yer verilmiştir. Unvan sayfasında da bizzat müstensih tarafından yazılan başlıkta yazar "merhum" olarak; ayrıca bu kayıta yazarın ismi tıpkı Taşköprülü-zâde'nin kaydı gibi "Ahmed bin Mustafa" şeklinde yanlış olarak gösterilmiştir. Doğrusu "Ahmed bin Mûsâ bin Mustafa" olmalıdır.

Her hâlükârda müellif hattından sonra en önemli nüsha budur.

3.a. Hamidiye Kütüphanesi (Sül.), nr. 1362

el-Cildu'l-evvel; Bâbüsu'l-luğa mine'l-Kâmûs: Bez kaplı, şemseli, miklepli, mukavva cilt, 497 varak, 265x170 (205x110)mm., 27 satır, nesih, aharlı kâğıt. Bazı sayfalar tamir görmüştür. Bap ve fasıl adları ayrıca yeni madde başlatan harfler, kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Madde başı olan kelimeler metin ile aynı ebatta olup harekeli ve üstleri kırmızı çizilidir.

Giriş bölümünde bazı ibareler atlanmış, kimi değişiklikler yapılmıştır. Örneğin müellif nüshasında bulunan "*Ve ce'alehu 'alâ kısmeyni...fi'l-murekkebât*" kısmı atlanmıştır. Yine "*telebbus: tehallî*", "*titvâlihi; tetâvulihi*" şeklinde bazı değişiklikler görülmektedir.

Bu nüsha, eserin birinci cildi olup *bâbu'z-zâl faslu'l-hâ* ile biter.

İstinsah kaydında nüshanın Ömer bin Hüseyin bin Ali tarafından 992/1584 yılında Şaban/Ağustos ayının sonlarında tamamlandığı belirtilmiştir. Nüshanın ikinci cildi de aynı kütüphanede takip eden numarada kayıtlıdır.

3.b. Hamidiye Kütüphanesi (Sül.), nr. 1363

el-Cildu's-sânî mine'l-Bâbüs: Bez kaplı, şemseli, miklepli mukavva cilt, 604 varak, 265x170 (205x110)mm., 27 satır, 120^a'ya kadar ince bir kalemle yazılmıştır.

Bu nüsha, Hamidiye Kütüphanesi (Sül.), 1362 numarada kayıtlı nüshanın ikinci cildir.

İstinsah kaydında Ömer bin Hüseyin bin Ali el-Kirmâs(t)î tarafından 12 Safer 994 / 2 Şubat 1586'te tamamlandığı belirtilmiştir.

4. Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi (Sül.), nr. 626

Lugatu Bâbûs fi tercumeti'l-Kâmûs: Gömme şemseli, cetvelli, miklepli meşin cilt, 549 varak, 325x220 (bbxbb)mm., aharlı kâğıt, talik. Maddeler büyük, açıklamalar ise küçük yazı ile dikey ve yatay olarak yazılmıştır. Maddeler bütünüyle harekeli, açıklamalar ise ilk 40 varakta harekeli olup sonrasında bazı bölümlerde harekeleme yapılmıştır. Zahriye sayfasında Ahmed Efendi ile ilgili kaydedilen bir sayfalık biyografi ve değerlendirme, *Tezkire-i Halvetiyye*'den derlenmiş olmalıdır.

İstinsah kaydında nüshanın Kahire Kadısı Mehmed Erzurumî tarafından 1143/1731 yılında Receb / Ocak ayının başlarında yazıldığı belirtilmektedir.

5. Esad Efendi Kütüphanesi (Sül.), nr. 3196

Şemseli, cetvelli, (sökülmüş) miklepli yıpranmış meşin cilt, 399 varak, 315x194 (258x135) mm., 39 satır, aharlı kâğıt, tezhipli serlevhalı, cetvelli, nesih. Bazı varaklar nemlenmiştir. Bap ve fasıl isimleri kırmızı, madde başları koyu siyah mürekkeple, iri harflerle yazılmış, üstüne kırmızı kısa bir çizgi çekilmiş, açıklamalar daha ince ve küçük bir yazı ile yazılmıştır, metin bütünüyle harekelidir. Reddade konulmuştur.

İstinsah kaydına göre bu nüsha, Osman bin Ahmed tarafından 1181/1768'de Ramazan / Ocak ayının ortalarında yazılmıştır.

6. Hazine Kitaplığı (TSMK, Türkçe), nr. H. 1169⁹⁷

Kitâb-ı Bâbûsu'l-vasîti: Tercüme-i Kâmûsu'l-muhîti: Miklepli, kahve rengi deri cilt, 695 varak, 325x210, mm., 25 satır, aharlı kâğıt, nesih, harekeli, serlevha tezhipli, kırmızı cetvelli. Nüshanın zahriyesinde Ahmed Efendi'nin bir sayfalık biyografisi yer almaktadır. Bu bilgiler *Tezkire-i Halvetiyye* kaynaklı olmalıdır. Nüshanın kaynağı, Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi (Sül.), no. 626 nüshası olabilir.

Bu nüsha, Zilkade 1184 / Şubat 1771'de istinsah edilmiştir.

7. Yazma Bağışlar Kütüphanesi (Sül.), nr. 154

Kitâbu Bâbûsi'l-vesît: Tercumetu Kâmûsi'l-muhît: (Sökülmüş) mukavva cilt, 299 varak, 310x215 (250x152)mm., 27 satır, aharlı kâğıt, nesih. Sayfa altlarında reddade var. Bazı varaklarda güve tahribatı mevcuttur. Maddeler ve açıklamalar, 64^b'ye kadar aynı renk ve ebatla yazılmış, maddelerin üstüne kırmızı bir çizgi ile çizilmiştir. 64^b'den itibaren maddeler, kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Metin genelde harekelidir. Kalem, yer yer değişiklik gösterir.

Eserin birinci cildi olan bu nüsha, 299^a'da *bâbu'l-gayn, faslu'l-hâ*'dan *hinbâ'* kelimesi ile biter. 299^a'da yer alan reddadede "...*tamâmına yakındur, böylece tah-rîr olındı*" ifadesi yer alır.

8. III. Ahmed Kitaphı (TSMK, Türkçe), nr. A. 2703⁹⁸

Kitâb-ı Bâbûsu'l-vasît (Lügat-ı Bâbûs): Miklepli, şemseli, koyu vişne rengi cilt, I. cilt 464; II. cilt 538 varak, 305x200, 8 satır, aharlı elvan kâğıt, nesih. Açıklamalar satır arasında ince nesihle yazılmıştır. Birinci cildin zahriyesinde "*min muellefâti Ahmed bin Merkez...*" denilerek yazar hakkında biraz bilgi verilmiş ve "*ve lehu musannefun fi'l-lugati'l-arabiyye mutercemun bi't-Turkiyyi semmâhu bi"el-Bâbûsu'l-vasît veledu'l-Kâmûsi'l-muhît*" denilmiştir. I. cilt, "bâb-ı râ, fasl-ı elif"ten "ibtizâr" kelimesiyle sona eder. II. cildin sonunda "*temmet lugatu Bâbûs*" ifadesi yer almaktadır.

9. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi (Hacı Selim Ağa), nr. 1224

Bâbûs: Birinci cilt: Vişne rengi cetvelli, miklebi düşmüş meşin cilt, 492 varak, 280x190 (200x105)mm., 27 satır, tezhipli, cetvelli, aharlı kâğıt, nesih. Maddeler ve açıklamalar aynı ebatla aynı dizide yazılmıştır. Baş, fasıl ve harf isimleri kırmızı mürekkeple yazılmış, maddelerin üstüne kırmızı bir çizgi çekilmiştir. Maddeler bütünüyle, açıklamalar ise nadiren harekelenmiştir. Reddade konulmuştur. 1^a'da Hacı Selim Ağa'nın vakfiyesi vardır. Bunun dışında herhangi bir isim veya tarih kaydı bulunmuyor.

İkinci cilt: Ebru kaplı, miklebi düşmüş mukavva cilt, 632 varak, 285x200 (205x110)mm., 27 satır, cetvelli, nesih. 1^a'da yer alan *Bâbûs; cild-i sâni* kaydından başka Hacı Selim oğlu adıyla iki tane vakfiye mührü vardır. Yazı düzeni ve şekil birinci cilt ile tamamen aynıdır.

Bu nüshada bileşik kelimeler (fi'l-murekkebât) kısmı bulunmuyor.

10. Kemankeş Kütüphanesi (Hacı Selim Ağa), nr. 646

Bâbûs: Şirazesi kısmen dağılmış mukavva cilt, 184 varak, 310x215 (bbxbb), 12 satır. Bazı varaklarda güve yeniği var.

1^a'da Üsküdarlı Kemankeş Emir Hoca'nın nüshayı, Atik Valide Camii'ne vakfı ve vakıf şartlarının belirtildiği kayıt, ayrıca bir de temellük mührü mevcuttur. Madde başları iri harflerle, açıklamalar ise çok küçük yazı ile yazılmıştır. Açıklamalarda yazının yönü yerin durumuna göre tayin edilmiş olup gelişigüzedir, yazılar bütün sayfayı kaplamış durumdadır. Bu nüsha gerek yazı karakteri, gerekse şekil olarak Atıf Efendi Kütüphanesi'nde bulunan müellif nüshasına çok benzerdir.

Birinci cilt, *bâbu'l-kef, faslu mîm*'de *مُخْتَرِك* maddesi ile sona ermiştir. Hiçbir isim ve tarih kaydı yoktur. 184^b'nin sonunda "*el-cuz'u's-sâmin ve'l-işrîn mine'l-Bâbûs*" ibaresi yazılıdır. Mevcut hâliyle nüshada *bâbu'l-kef, faslu mîm*'den sonrası eksiktir. Bu eksik kısım tespit edilememiştir.

11. Staatsbibliothek (Berlin), Ms.or.fol.3339

Bâbûs: Almanya Mili Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü'nde korunan bu nüshaya ulaşılamamıştır. Milli Kütüphane'nin elektronik veri tabanının sağladığı katalog bilgileri şöyledir:

Adı, kahverengi deri cilt. 330x205(245x115) 376 varak, 23 satır, nestalik yazı, fildişi renkli, aharlı su yolu filigranlı. Başlıklar ve söz başları kırmızı mürekkep ile yazılmıştır.

Nüsha, Müderris Fûrûsî Mustafa bin Ahmed Efendi İznîkî tarafından istinsah edilmiştir.

Edirne Selimiye Kütüphanesi, nr. 1965: *Edirne Selimiye Yazma Eserler Fihristi*'nin (Sül. Ktp. elyazması hâlinde) izahat kısmında yer alan sözlüler arasında *Bâbûs fi'l-luga* adıyla kayıtlı bir nüsha gösterilmiştir. Söz konusu nüshaya Mehmed Tahir⁹⁹ ve Osmânzâde Hüseyin Vassâf¹⁰⁰ da işaret etmişlerdir. Ancak yapılan araştırmada bu nüshaya ulaşılamamıştır.¹⁰¹

Ayasofya Kütüphanesi (Sül.), nr. 108 ve 109'da *el-Bâbûs*'un iki cilt hâlinde bir nüshasının mevcut olduğuna dair katalog bilgisinden hareketle yapılan incelemede bu numaralarda İbn Cerîr et-Taberî (310/922) tefsirinin ikinci ve üçüncü ciltlerinin mevcut olduğu görülmüştür.

Hafid Efendi Kütüphanesi (Sül.), nr. 424'te kayıtlı bir sözlüğün *el-Bâbûs*'un nüshası olduğuna dair katalog bilgisinden hareketle yapılan inceleme ve değerlendirme ile varılan sonuç şöyledir:

Yazma tavsifi: [Bâbûsu'l-luga]: 219+309 toplam 526 varak, 345x240 (270x150) mm., 8 satır, nesih. Maddeler, iri harflerle, açıklamalar dikey küçük yazı ile yazılmıştır. Madde başları tamamen açıklamalar nadiren harekelidir. Sayfa altlarına reddâde konulmuştur. Bütün baplar, sağ sayfada yani varağın "b" yüzünde başlatılmıştır. Nüshada mevcut Farsça açıklamalar kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Zahriyesindeki *Bâbûsu'l-luga* şeklindeki kayıttan başka hiçbir bilgi kaydı taşımayan eserin beş satırdan ibaret olan Türkçe giriş bölümü şöyledir:

"Allâhu lâ ilâhe illâ huve lehu'l-hamdu fi'l-ûlâ ve'l-âhireti. Muhammedun resûlullâhi aleyhi ve alâ âlihi's-selâmu't-tâmmu ve's-salâtu'l-vâfiretu ve ba'du:

İşbu mecmû'a, 'âlim ve fâzıl merhûm Vankulı dimekle marûf Mehmed Vanî'nin Tercüme-i Sihâh'ından ahz olunup ba'dehu Kâmûs ve Kânûnu'l-edeb ve Tâcu'l-mesâdir nâm kitâblardan ve gayrıdan dahı ilhâk olunup tertîb-i âtî üzere vazolunmuşdur; ve her birleriniñ zabtlarına itimâd üzere tahrîr olunmuşdur. Tertîbinde ve ma'nâsında ve zabtında vâki olan hatâsını eyiden müminüñ Hak ta'âlâ cemî'-i ahvâlini islâh eyleye âmîn."

Herhangi bir künye ve tarih kaydı bulunmayan bu eser, her ne kadar kataloglarda *Bâbûs* adıyla Merkezzade Ahmed Efendi'ye nispet edilmiş ise de, ayrıca şekil itibariyle *el-Bâbûs*'a benzese de bu eserin *el-Bâbûs* olmadığı anlaşılmıştır.

Eser, içerik ve biçim itibariyle Merkezzade Ahmed Efendi'nin *el-Bâbûs*'una çok benzemektedir. Aynı şekilde eser, kelimeler ve bileşik kelimeler şeklinde iki kısma ayrılmıştır. İkinci kısım hacimli değildir. *el-Bâbûs*'un bileşik kelimeler kısmı yaklaşık 600 ifade içerirken, bu eserde bu sayı 1300 civarındadır. Eserin kaynakları ve dizi sistemi oldukça farklıdır. Bu eser, on baba bölünmüştür. Her bap da kendi içinde üç, dört, beş; hatta altı kısma kadar taksim edilmiştir. Kısımlar da sülâsî, rubâî, humâsî, sūdâsî, sübâî ve sümânî şeklinde yine kendi içinde son harf alfabetik dizi sistemiyle diziye sokulmuştur. Dokuzuncu bap, *fi'l-kelimâti'l-muhtelifa* ana başlığında alt başlıklara bölünmüş, onuncu bap, *fi'l-murekkebât mine'l-kunâ ve gayrihâ* başlığında alt bölümlere ayrılmıştır. Alfabetik dizi, yalnız değil, belirli özelliklere göre yapılmıştır. Bu özellikler de baplara göre değişmektedir. Örneğin, birinci bap, sondan ikinci harfî elif olanlar başlığında beş kısma tak-

sim edilmiş, ikinci bap, sondan üçüncü harfi mazmûm vâv olanlar başlığında dört kısma, beşinci bap sonu şeddeli olanlar başlığında altı kısma ayrılmıştır.

Yapılan karşılaştırma ve inceleme sonucunda bu eserin *el-Bâbûs* olmadığı ortaya çıkmıştır. Zaten giriş bölümünde bu eserin ana kaynağı olarak Vankulu Mehmed Efendi'nin *Tercüme-i Sihâh*'ı gösterilmiştir. Bilindiği gibi bu eser, 997/1588-1589'da tamamlanmıştır. Ahmed Efendi ise 963/1555'te vefat etmiştir. Bu bakımdan bu eserin *el-Bâbûs* olması mümkün değildir. Merkezzade Ahmed Efendi'ye ait olması da imkânsızdır.

Bu arada devam eden incelemelerimiz sırasında Kilisli Rıfat Bilge tarafından bu eserin *el-Bâbûs* olmadığına daha önce fark edildiği anlaşılmıştır. *Tarama Dergisi* için taranan eser, burada muhtemelen girişteki "işbu mecmua" ifadesine binaen *Mecmua-i lûgat* adıyla gösterilir, "Defterde *Babus* denmiş ise de Vankuludan sonra yazılmış başka bir arapça-türkçe lûgattir" şeklinde tanıtılır.¹⁰²

el-Bâbûs'un nüshaları ile ilgili bilgiler böylece tamamlandıktan sonra, Ahmed Efendi'nin Arapça kelimelere verdiği Türkçe karşılıkları, kelimeleri açıklama ve tanımlama biçimini gruplar hâlinde örneklerle görmek uygun olacaktır:

Örnekler:

راءءأج : "Bahadırlar" (2^a)¹⁰³

أجراء : "Kiracılar" (2^a)

أحباء : "Seviciler" (2^a)

أجداء : "Muhkem fikrliler." Ve "yavuz gazablılar. Ve "berk sözliler."

Ve "gayretliler" (2^a)

أخاء : "Kardaşlık" Ve "kardaşlar" (2^b)

إخاء : "Karındaşlık" (2^b)

ءالصیح : "Ten-dürüstler" (4^a)

أصدقاء : "Dostlar." Ve "biri birini seviciler" (4^a)

رؤساء : "Başbug kişiler" (10^b)

رفقاء : "Yoldaşlar" (11^a)

سعداء : "Başı devletliler" (12^a)

صقالبة : "Tatarlar" (66^a)

- حَبْلِيَّات : “Yüklü avratlar” (69^a)
- عَجُوزَة : “Karımış avrat” (70^a)
- فُكَيْهَة : “Yüzi güleç avrat.” Ya “latîfeci avrat” (76^a)
- أَبَاء : “Ta’âmdan yigreniciler” (1^b)
- آء : “Diyâr-ı Arab’da deri dibâgat iderler bir nev’ ağaç yimişidür” (1^b)
- أَبَاء : (Bi-meddi’l-bâ’i fakat); “kamışlar.” Ve “sazlar” (1^b)
- أَبَاء : “Atalar” (1^b)
- أَصْنَاف : “Cem’u nısf.” Ve “orta hâllılar” (213^a)
- أَبَاء : “Sazlı göl.” Ve “kındıra.” Ve “saz” (1^b)
- مُتَجَرَّ : “Bogun bogun ot” (158^a)
- مَوْلَوِيَّة : “Mollalık” (95^b)
- مِجْرَة : “Demür tarak” (85^b)
- دُف : “Deblek.” Ve “erebene” (216^a)
- أَطْوَاء : “Büklümler” (4^a)
- دَخَا : “Karañulık” (10^a)
- ظَلْمَة : “Karañulık” (69^a)
- دَخِيَا : “Karañu gice” (10^a)
- سِقَا : “Tuluklar.” Ve “tulumlar.” Ve “kırbalar” (12^a)
- كَيْتَ كَيْتَ : “Şöyle şöyle” dimekdür (82^b)
- لِدَة : “Yaşdaş” (83^a)
- رُبَّ : “Gâh taklîl için ve gâh teksîr içündür ve gâh ikisiçündür ve fahr olunacak mahalde teksîr içündür ve cimâzi’l-ülâ ayıdır.” (25^b)
- جَبْرُوت : “Azamet” (43^a)
- زَبْرَب : “Kediye benzer bir cânvarcık”dur. Ve “bir cins gemi”dür (26^a)
- دَخْنَا : “Serçe” (10^a)
- مِحْطَار : “Yeşil sinek” (158^a)
- سَلْحَفَا : “Kablubaga” (12^a)

Mastar:

- مُهَاجِرَة : “Bir yirden bir yire göç itmeklik” (95^b)

- اِحْتِطَاء :“Adımlamak” ve “tabanlamak” (2^b)
- اِطْغَاء :“Azgun kılmak” (4^a)
- اِطْفَاء :“Söyündürmek” (4^a)
- رِيَا :“İlden medh umup âlem âşikâre kılmak” (11^b)
- عُجْمَةٌ :“Arab’dan gayrıdan olmaklık.” Ve “Arabîden gayrı dil.”
Ve “dil tutukluğu.” Ve “dilsizlik.” Ve “çekirdekten biten hurma ağacı.”
Ve “berk taş ve kum yığını” (70^a)
- فَلَاحَةٌ :“Köylilik.” Ve “ekincilik.” Ve “nesneyi satarken medh itmeklik
ve mekr ve hîle kılmaklık” (76^a)
- ثَوَاضِعٌ :“Meskenet ve alçaklık itmek.” Ve “ırag olmak” (201^b)
- لِصَوْتٍ :“Ulaşmak” (243^b)
- لِصَوَاتٍ :“Varışma”, “gelişme” (243^b)
- لِصَوْتٍ :“Ulaşdurmak” (243^b)
- اِسْتِجْلَالٌ :“Ululamak” (239^b)
- اِسْتِجْعَالٌ :“Kelb yalkımak” (239^b)
- اِسْتِئْجَالٌ :“Mühlet dilemek” (239^b)
- ظَمَاءَةٌ :“Susamaklık” ve “susuzluk” (69^a)
- اِبَاءٌ :“(Bi’s-sükûn), “okıla atmak” (1^b)
- اِبَاءٌ :“Yüz çevirmek.” Ve “kaçmak.” Ve “yigrinmek” (1^b)
- اِبَاءٌ :“Ta’âmdan titsinmeklik” (1^b)
- اِئْذَاءٌ :“Horlamak.” Ve “zem itmek.” Ve “yaramaz sözile dilemek” (1^b)
- اِئْذَاءٌ :“Çürütmek.” Ve “eskitmek.” Ve “sınamak.” Ve “haber virmek.”
Ve “özr kabûl itmek.” Ve “and virmek.” Ve “and içmek” (1^b)
- اِبْتِئَاءٌ :“Yapı yapı virmek.” Ve “binâ bağışlamak” (2^a)
- ضَوْكٌ :“Aygır kısraga aşmak” (236^b)
- ضِرَارٌ :“Biri birine zarar virmeklik.” Ve muhâlefet idişmek” (152^b)
- عِرَاكٌ :“Savaş idişmek.” Ve “kırışmak” (237^a)
- رَبٌّ :“Berk durup ırılmamak” (25^b)

İsm-i fâil çeviri örnekleri:

- فَالِكٌ : “Memesi ağırşaklanmış kız” (237^a)
 قَاطِفٌ : “Yimiş divşürici” (219^b)
 رَاجِبٌ : “Merhabâ idici” (25^b)
 رَاغِبٌ : “Dileyüp özenici” (25^b)
 بَرَاقٌ : “Gözleyüp durıcı” (25^b)
 مُؤَلِّفٌ : “Bir yire dirip cem‘ idici” (220^b)
 مُبَشِّرٌ : “Hayrıla muştılayıcı” (157^b)
 كَاشِفٌ : “Açıcı ve hall idici” (220^a)
 سَالِكٌ : “Dühûl idici” (236^a)
 نَاسِكٌ : “‘Âbid kimse” (238^a)
 سَانِقٌ : “Ardından sürücü” (228^b)
 غَارِقٌ : “Suya bogulıcı” (230^b)
 بَاغِضٌ : “Bugz idici” (188^a)
 مُنْظَفٌ : “Pâk idici” (221^b)
 حُصَمَاءٌ : “Çekişiciler” (9^b)
 دُخْلَاءٌ : “İçerü girciler” (10^a)
 فَسَاقٌ : “Cem‘u fâsikⁱⁿ” (231^a)

İsm-i mef‘ûl çeviri örnekleri:

- مُوزَعٌ : “Taksîm olunmuş nesne” (208^a)
 مَقْبُورٌ : “Yire gömülmüş kimse” (160^a)
 مَزْمُوقٌ : “Yoluk sakal” (232^a)
 مَرْحَبٌ : “Vâsi‘ kılınmış” (32^a)
 مَبْسُوطٌ : “Döşenmiş ve yayılmış nesne” (196^a)
 مَزْرُوعٌ : “Ekilmiş nesne” (207^a)
 مَطْبُوعٌ : “Mühürlenmiş nesne ve mizâca muvâfık nesne” (207^b)
 مَدْبُوعٌ : “Pâk idilmiş deri” (211)
 مَضْعُوفٌ : “Za‘îf olmuş kimse” (221^a)

- مَصْفُوفٌ : “Sıra sıra dizilmiş kimse (221^a)”
 مَوْصُوفٌ : “Sıfatlanmış kimse” (221^b)
 وَقْ مَسْحُودٌ : “Sürtilmiş nesne” (232^a)
 مَقُولٌ : “Dinilmiş söz” (254^a)
 مَعْقُولٌ : “Akla uyar nesne” (254^a)
 مُؤَلَّفٌ : “Bir yire cem‘ olunmuş nesne” (220^b)
 مَوْثُوفٌ : “Durgurulmuş nesne” (221^b)
 مَقْهُوفٌ : “Beynisi üzeri kesilmiş kimse” (221^b)

Mübalağa, sıfat-ı müşebbehe sîgaları

- مِعْكَرٌ : “Hamle idegen” (160^b)
 مِغْوَارٌ : “Çok basgunlar ve yagmalar idegen er.” Ve “mukâtil er” (160^a)
 ضَحْجَكٌ : “Gülegen er” (236^b)
 مِطْطَارٌ : “Çog yagmurlu bulut” (160^a)
 مِجْهَارٌ : “Dâimâ cehr idici” (158^a)
 ذَهَيْبٌ : “Altunlanmış” (25^b)
 دَلِيلٌ : “Eyü kulaguz” Ve “hüccet” (246^b)
 ذَهَابٌ : “Gidici” (25^b)

Zaman, mekân ve alet isimleri:

- مِمْسَحَةٌ : “Silecek biz” (94^a)
 مِمْحَاةٌ : “Silgi bizi” (94^a)
 مِقْفَارٌ : “Gâyet ıssızlık yir” (160^a)
 مُحْتَرَفٌ : “Kazanç idecek yer” (220^b)
 مِحْرَاقٌ : “Yakacak alet” (231^b)
 مَشْرِقٌ : “Güneş dogacak yir” (232^a)
 رُودْمَعٌ : “Mantarlı yir” (134^b)
 مَوْعِدٌ : “Va‘d itmeklik.” Ve “va‘d yiri” (135^a)
 مَوْلِدٌ : “Dogmaklık.” Ve “dogacak vakt” (135^a)

- مَأْسَدَةٌ : “Arslanı çok yir” (84^b)
 مِقْطَرٌ : “Tütsi saksısı.” Ve “mahbûslar ayagina geçirilen tomruk” (160^a)
 مَذْهَبٌ : “Yol.” Ve “yola gitmek.” Ve “tarikat.” Ve “i'tikâd olunan nesne.”
 Ve “asl.” Ve “abdest alacak yir” (32^a)

Meslekler:

- أَكْفٌ : “Semerci” (213^a)
 حَذَاءٌ : “Na'linci” (8^b)
 فَادِنَةٌ : “Deblek çalıcı” (216^a)
 مُجَسِّرٌ : “Sığırtmaç” (158^a)
 مُعْطَشٌ : “Su satıcı” (182^a)
 مِلَاحَةٌ : “Tuzcılık” (93^b)
 حَلَّاقٌ : “Kıl kazıcı” (266^b)
 أَجْرَاءٌ : “Irgatlar” (2^a)
 أَطِبَاءٌ : “İlâc idiciler” (4^a)

Bileşik isimler (mürekkebât) kısmından örnekler:

- رَشِبِلًا وَبَاءٌ : “Âdem peygamber” aleyhisselâm (308^b)
 لَأَطْبَالًا وَبَاءٌ : “Arslan” (308^b)
 أَبُو حُدَيْجٍ : “Legleg” (308^b)
 لِفُونًا وَبَاءٌ : “Dilki” (309^a)
 أَبُو خَطَارٍ : “Turac kuşu” (309^a)
 أَيْرَكُزًا وَبَاءٌ : “Kumrı” (309^b)
 كَاسِرْغًا : “Kasırga” (310^a)
 نَائِبِصًا : “Oglancıklar hastalığı” ki “beliñ hastalığı” dirler (310^a)
 لِمَعَالًا وَبَاءٌ : “Irgatlar” (310^b)
 بُصَاقُ قَمَرٍ : “Deñüz köpüğü” (310^b)
 عَاقِمُ حَلَا قَلْبٍ : “Semizlik otu” (310^b)

Bu arada *el-Bâbûs*, *el-Kâmûs*'ta yer almayan bazı maddeler de içerir. Burada hem buna, hem de bir sözlük için uzun sayılabilecek ansiklopedik nitelikteki açıklamalara örnek olmak üzere bazı maddeler kaydedilecektir.

تَمْسَاخ : “Nîl deñüzinde olur bir acîb kablubaga gibi cânvardur: keler şeklinde, gin agızlu altmış iri dişi üst çenede, kırk alt çenede vardur; aralarında uşak dişler vardur. Uzun dillü, бага sırtı gibidür, hiç yarak kesmez. Ve dört ayagı, uzun kuyruğı var. On arşun uzunı, iki arşun ini var. Dübürü yokdur. Sıçacığı gelicek taşra çıkup agzını açup yatur. Katkat adlu bir kuş dahı acıkup gelür, içine girür, necsini yir. Ol necsden kurtılup rahat olur ve ol karnı doyup rahat olur. Timsâh eger agzını yumayordısa, ol katkatuñ tepesinde ziyade sivri keskin boynuzı vardur, dürti virür, ihtiyarsız agzını aç a düşer. Altmış yıl ömri var ve karaya çıkup dışisine altmış kerre cimâ' ider. Amma kışın dört ay sudan çıkmaz, ve kelb-i bahrî anuñ düşmanıdır. Kaçan timsâh yatup uyuya, agzın açar yatur. Hemân kelb-i bahrî anı görüp varur, çamıra batup korınur. Dahı ansızdan lapadok içine kendüyi bırakır, içinden bagarsıklarını yiyüp öldürür. Karnını yarup çıkar gider. Yırtıcı cânvarlardan insâna zararı artukdur, hemen yudar.” (116^b)

el-Kâmûs'ta “m-s-h” kökünde yer verilen “timsâh” maddesi ise: “Ve huve halkun ke's-sulahfâtî dahmun, yekûnu bi-Nîli Mısr ve bi-nehri Mehrân” yani: “Timsah: kaplumbağa şeklinde iri bir yaratıktır, Mısır'da Nil'de ve Mehran ırmağında yaşar” şeklinde açıklanır.

قُلَيْس : “Ebrehe'nin San'a'da Ka'be olsun, halk Ka'be'yi koyup bunu Ka'be idinsün diyü yapdurdugı kelisedür. Binâsı yüce oldugıçun Kulleys diyü ad virildi. Ebrehe, Yemen pâdişâhı idi. Habeş pâdişâhı Ashama izniyle Arab'a nisbet idüp Kulleys'i Yemen halkına yapdurdı. Ol, Belkîs'ün köşkinde olan kıymetli taşları ve mermerleri ve muşabbak taşları anda cem' itmegile ve içinde altundan ve gümüşden putlar dikti ve fil kemüğinden minberler ve kürsiler oturtdı. Binâ tamâm olıcak, bir Arap kişisi giceyle hufyeten gelüp bunuñ içine sıçdı. Sabâhın Ebrehe bunu göricek Ka'be'yi hâşâ harâb itmeye and içdi. Bi'l-âher askeriyle varıcak, Hak celle ve alâ kuşlar ile cehennemde pişmiş, taş olmuş balçıkdan taşlar gönderüp anları kırdı. Tafsîli, sûre-i Fîl'de görüle. Soñra Habeş tâyifesi dagıldı. Kelisenün çevresi hayyât ve akârib ve yırtıcı cânvarlar yatağı oldu. Bir kimse anuñ bir taşını varıp alamadı, tâ Ebu'l-Abbâs-ı Seffâh zamânına dek. Anda Ebu'l-Abbâs Pâdişâh, bahadırlar gönderip yıkdurup çok mâl eline girdi. Kezâ fî *Hayâti'l-hayevân*.” (175^a)

Sonuç

Osmanlı dil ve kültür hayatı içinde şekillenen Arapça-Türkçe ve Türkçe-Arapça sözlükler, hazırlandıkları dönemin dil, kültür, tarih ve sosyal hayatı açısından önemli kaynaklardır. Bu metinler aracılığıyla Arapça kelimelerin Türkçe karşılıkları tarihî seyri içinde takip edilebileceği gibi, Türkçe açısından ilgili dönemlerin kelime kadrosu ve çeşitli yapıları da gözlenebilir. Aynı zamanda ilgili dönemlerde iki dil arasındaki iletişim ve anlamları ifadede yeterlik seviyesi gibi alan sorunlarını tespit ve çözümlemede bu metinlerin büyük katkı sağlayacağı açıktır. Diğer taraftan toplumun ilgi, bilgi ve kültür seviyesinin tespiti açısından da bu kaynaklar pek çok soruya cevap verebilecek niteliktedir. Bu bakımdan bu kaynakların araştırmacılar ve akademisyenler tarafından bilimsel ölçülere göre hazırlanarak hizmete sunulması, hem Arap hem de Türk dil ve kültürleri açısından önem taşır.

* Dr., Dicle Üniv. İlahiyat Fak. Arap Dili ve Belâgatı.

¹ *Mirkātu'l-luga*'nın 940/1533'te yazıldığına dair bilgi, genel kabul görmüş gibidir. Ancak Adana İl Halk Kütüphanesi'nde (Eski Eserler, nr. 206) tespit ettiğimiz 248 varak hacimli bir nüsha, Mustafa bin Hamza tarafından 936/1530 yılı Cemâziyelülâ / Ocak ortalarında İstanbul'da istinsah edildiğine dair kayıt taşıyor. Buna göre *Mirkātu'l-luga*'nın 936/1530'dan önce yazılmış olduğu kesinlik kazanıyor. Sözü edilen nüsha hâlen Milli Kütüphane'dedir (nr. 01 Hk. 206).

Bu nüshayı, ayrıca Ahmed Efendi'ye ait *İslâhu'l-Merkezî*'nin TDK Kütüphanesi'ndeki nüshasını ve *el-Bâbüs*'un Milli Kütüphane (06 M.K. Sam. Yz. 1068) nüshasını benim için fotoğraflayan, aynı zamanda ihtiyaç duyduğum kaynakları bana ulaştıran Canan Seyfeli'ye teşekkür ederim.

² Eserin XVI. yüzyılda istinsah edilmiş çok sayıda nüshası mevcuttur. İncelediğimiz nüshalarda eserin yazarı ve yazılış tarihine dair herhangi bir kayda rastlayamadık. *Tarama Dergisi*'ndeki (s. 54) tanıtımda eserin 951/1544'te yazıldığına dair bilgi, bir yanlışlıktan kaynaklanmış olmalıdır. Söz konusu bilgiler, Veled Çelebi'nin Cebeci İlçe Halk Kütüphanesi'nden Milli Kütüphane'ye geçen nüshasıyla (Milli Ktp. 06 Ceb 31) ilgilidir. Ancak 951/1544 tarihli bu nüsha, Eyyüb bin Halil tarafından istinsah edilmiş bir nüsha olduğuna dair kayıt taşıyor, (154^b). Nüshanın iç cilt kapağında da Veled Çelebi'nin eserin ismine dair bir notu yer almaktadır. Bu not şöyledir: "*Muntehabu'l-lugât nâm-ı diğer Çulluk Kapan: Hocam Konya'da Sultan Veled Medresesi müderrisi Abdurrahmân-ı Sûfî dedi ki bir hoca bu Muntehabu'l-lugât'ı kırmızı mendile bağlamış, bir taş üstüne koymuş. Başka işle meşgul olmuş. Çulluk da ciğer zannederek kapmış götürmüş. Onun için bu isim verilmiş imiş. Fî 31 Mart 1930, Veled Çelebi.*" Aynı not, eserin (Milli Ktp. 06 Ceb 206) nüshasında da (1^a) mevcuttur.

³ Müellif nüshası, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi'ndedir. *Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Katalogu*, Ankara, 1999, s. 174.

⁴ Mustafa Koç, "Babilden Bâleybelene: İlk Yapma Dil, İlk Kutsal Dil", *Kutadgubilig*, sayı 5, Mart 2004'ten ayrı basım, s. 211-240, b.a; Kültür tarihimizin bu görkemli yapıtı "Bâleybelen", Mustafa Koç tarafından yayına hazırlanmıştır (Klasik, İstanbul 2005).

⁵ Mustafa Koç, "Babilden Bâleybelene: İlk Yapma Dil, İlk Kutsal Dil", 236-237; Muhyî-i Gülşenî, *Bâleybelen*, haz. Mustafa Koç, İstanbul 2005, 75-76.

⁶ Mustafa Koç, "Babilden Bâleybelene: İlk Yapma Dil, İlk Kutsal Dil", s. 237-238; Muhyî-i Gülşenî, *Bâleybelen*, haz. Mustafa Koç, İstanbul 2005, s. 76-77.

⁷ Mustafa Koç, "Babilden Bâleybelene: İlk Yapma Dil, İlk Kutsal Dil", s. 238-239; Muhyî-i Gülşenî, *Bâleybelen*, haz. Mustafa Koç, İstanbul 2005, s. 77-78.

- ⁸ Nüsha: (Topkapı Sayarı Müzesi Kütüphanesi (:TSMK), Türkçe, nr. K.1195, (198 vr.).
- ⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, Haz. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, I-II, 2. bs., İstanbul, MEB, 1971, c. I, s. 397; Hulusi Kılıç, "Türkçe'de Arap Lexicographie'si Çalışmaları", (yayınlanmamış doktora tezi), *T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Konya Yüksek İslâm Enstitüsü*, Konya 1972, s. 67. Eserin XVI. yüzyılda istinsah edilmiş çok sayıda tarihli nüshası vardır: (TSMK, Türkçe, A.E.2767, 428 vr.; Manisa İl Halk Ktp. Nr. 45 Hk. 2829, 332 vr.; Antalya Elmalı İlçe Halk Ktp.'den Konya Bölge Yazma Eserler Ktp. 07 El 2954, 460 vr.; Mısır Milli Ktp. Lügat Türkî Talat 47, 349 vr.; İngiltere Milli Ktp. Türkçe yazmaları Or.11233).
- ¹⁰ Ramazan 981/Aralık 1573'de İstanbul'da yazılmış, 281 varaklık bir nüshası Antalya Tekeli İl Halk Kütüphanesi'nden Milli Kütüphane'ye geçmiştir (nr. 07 Tekeli 674). Eser, *Tarama Dergisi*'nde (İstanbul 1934, s. 58) kullanılmıştır.
- ¹¹ Seyfullâh Kasım Efendi bin Nizameddin adına kayıtlı bir nüshası, Rıza Paşa Koleksiyonu içinde İ.Ü. Merkez Kütüphanesi'ne geçmiştir, bu nüsha tasavvuf kategorisinde kayıtlıdır, (ÜT 569). Eser *Tarama Dergisi*'nde (s. 60-61) tanıtılmıştır.
- ¹² *Tarama Dergisi*, s. 51-52.
- ¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1988, s. 221, dipnot I. Burada eser hakkında başka bilgi verilmez. İ.Ü. Merkez Kütüphanesi'nde (ÜT 555) Şinâsî-i Kastamonî adına kayıtlı *Mecma'u'l-lugat* adlı bir eserin varlığı anlaşılacakla beraber, bu kütüphane yeni binaya taşınma dolayısıyla hizmete açık olmadığından söz konusu eseri inceleme imkânı bulamadık.
- ¹⁴ Nüsha: Süleymaniye Ktp. (Sül.), nr. 1014, vr. 51^b-63^b. Eserin tanıtımı için bkz. Yusuf Öz, "Tarih Boyunca Farsça Türkçe Sözlükler", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı*, (doktora tezi), Ankara 1996, S. 273-274.
- ¹⁵ Nüsha: Süleymaniye Ktp. (Sül.), nr. 1014, vr. 96^b-109^b. Tanıtımı için bkz. Yusuf Öz, *a.g.t.*, s. 276-277.
- ¹⁶ *Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, İstanbul, 2001, s. 348.
- ¹⁷ Cemal Muhtar, *İki Kur'an Sözlüğü: Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*, İstanbul 1993, s. 24-25.
- ¹⁸ *Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, d. 182.
- ¹⁹ *A.g.e.*, s. 204-205.
- ²⁰ Yusuf Öz, *a.g.t.*, s. 269-270.
- ²¹ *A.g.e.*, s. 238-239.
- ²² *A.g.e.*, s. 272-273.
- ²³ Tarikat şeyhlerinin yetişmiş ve zikir toplantılarında yanlarında bulunmuş çocuklarına "Çelebi Şeyh" ve "Şeyh Çelebisi" denilir. (Hüseyn Rıza Paşa, *Zubdetu'l-efkâr fî mehâsini'l-âsâr*, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Ktp. nr. 1045, s. 166.
- ²⁴ Hakkında bkz. Taşköprülü-zâde, İsmâ d-dîn Ebu l-hayr Ahmed Efendi, *eş-Şekâ'iku n-nu'mâniye fî 'ulemâ'i d-devleti l-Osmâniye*, haz: Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1985, c. I, s. 541-542. Merkez Efendi hakkında geniş bilgi ve bibliyografya için bkz.: Tahsin Yazıcı, "Merkez-Efendi", *İA*, c. VII, s. 768-769; Tahsin Yazıcı, "Fetih'ten Sonra İstanbul'da İlk Halvetî Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin, Sümbül Sinân ve Merkez Efendi", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II, İstanbul 1956, s. 87-113, ayrı basım, s. 104-113; Yazarın bu makalesi, *Tasavvuf Kitabı*, hazırlayan Cemil Çiftçi, Kitabevi İstanbul 2003, s. 105-138'de yeniden yayınlanmıştır. Krş. Reşat Öngören, "Merkez Efendi", *D/İA*, c. XXIX, Ankara 2004, s. 200-202.
- ²⁵ Taşköprülü-zâde, *a.g.e.*, s. 549; Aşık Çelebi, *Zeylu's-Şakâik en-nu'mâniyye*, Fatih Ktp. (Sül.), nr. 4413, vr. 182^b; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, haz: Abdulkadir Özcan, İstanbul 1989, c. I, s. 435; el-Gazzî, *el-Kevâkibu's-sâire*, c. II, s. 115; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, haz: Abdulkâdir el-Arnâût, Mahmûd el-Arnâût, Beyrut 1997, c. X, s. 485.
- ²⁶ Taşköprülü-zâde, *a.g.e.*, s. 549.
- ²⁷ Yusuf b. Yakub, *Tezkire-i Halvetiyye*, Esad Efendi Ktp. (Sül.), nr.1372/1, vr. 30^a.
- ²⁸ Mecdî, *a.g.e.*, c. I, s. 435.
- ²⁹ Mahmud Cemaleddin el-Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, haz: Mehmet Serhan Tayşi, İstanbul 1993, s. 469-470; Hacı Ali, *Tuhfetu'l-mucâhidîn*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 2293, vr. 540^a-540^b.
- ³⁰ Hacı Ali, *Tuhfetu'l-mucâhidîn*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 2293, vr. 540^b. Burada "İstanbul'a gelip Mustafa Paşa zâviyesinde ber-mücib-i vasiyyet-i peder mesned-nişân-i meşâhat olur" (vr. 540^a). Daha sonra gerek entelektüel kesimin gerekse halkın tutum ve tavırlarından rahatsızlık duyduğu için iki yıl kaldığı postu başkasına havale ederek İstanbul'dan kalıcı olarak uzaklaşmayı tercih ettiği belirtilir, (vr. 540^b).
- ³¹ el-Hulvî (1064/1654), Ahmed Efendi'nin ölüm tarihini 970/1562-1563 şeklinde gösterir. T. Yazıcı bu kayda itibar eder. (Tahsin Yazıcı, "Fetih'ten sonra İstanbul'da İlk Halvetî Şeyhleri", s. 113). Bu kaydın dikkate alınması, Taşköprülü-zâde'nin (968/1561), 965/1558'de yazdığı eserinde 970/1562-1563'te yani

eserini yazdıktan beş yıl, kendisi de öldükten iki yıl sonra gerçekleşen bir olayı anlatmış olması anlamına gelir. Aşık Çelebi (979/1572) de 1568'de yazdığı eserinde 963/1555 tarihini verir. Kaynakların önemli bir kısmı da Taşköprülü-zâde'yi teyit eder. Buna göre el-Hulvî'nin verdiği bilgi gerçeği yansıtmaz.

- ³² Ahmed Efendi'nin biyografisine dair bilgi içeren muahhar dönemlere ait eserler şunlardır: Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I-III, İstanbul 1342, c. I, s. 23; Bursalı Mehmed Tahir bin Rıf'at, *Aydın Vilâyetine Mensup Meşâyih, Ulemâ. Şu'arâ, Muverrihîn ve Etubbânın Terâcüm-i Ahvâli*, Keşişyan Matbaası, İzmir 1324, s. 6-7; Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi, İstanbul 2006, c. III, s. 404, Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, c. I, s. 198; İsmail Paşa, *Hediyetu'l-ârifîn*, c. I-II, 3. bs., haz. Kılıslı Rifat Bilge, Ankara 1951, c. I, s. 142; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifin*, Beyrut, Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, ty., c. II, s. 174, *İnönü Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul 1946, c. I, s. 254; Emel Esin, "Merkez Efendi (H.870/1465 sıraları-959/1551) İle Şâh Sultan Hakkında Bir Hâşiye", *Türkiyat Mecmuası*, S. XIX, 1977-1979, İstanbul 1980, s. 65-92; Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, İstanbul 1997, c. I, s. 136; Ali Uğur, "Merkez Efendi - Zâde Ahmed Efendi Hakkında bazı Önemli Bilgiler" *Denizli Sempozyumu Bildirileri*, (27-30 Eylül 1988), Denizli Valiliği Yayınları, Denizli 1989, s. 299-307; Nazif Velikâhyâoğlu, *Sümbüliyye Tarikatı*, İstanbul 2000, s. 190-191. İsmail Durmuş, "Merkezzâde Ahmed Efendi", *DİA*, c. XXIX, Ankara, s. 2004, 206-207; Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemu'l-mahtûâtî'l-mevcûde fî mektebâtî İstanbul ve Anadolu*, I-III, yy., ty., c. I, s. 218-219.
- el-Bâbûs*'un Hacı Beşir Ağa Ktp. (Sül.), nr. 626; Hazine Kitaplığı (TSMK, Türkçe Yazmalar), nr. H. 1169 nüshalarının zahriye sayfalarında yer alan birer sayfalık biyografik bilgi, kaynak gösterilmeden *Tezkire-i Halvetiyye*'den alınmıştır. III. Ahmed Kitaplığı (TSMK Türkçe Yazmalar), nr. A. 2703 nüshasının zahriye sayfasında Ahmed Efendi ile ilgili bazı bilgiler verilmiştir.
- ³³ Emel Esin, *a.g.m.*, s. 65-92, 65-66, 84-85.
- ³⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, s. 23.
- ³⁵ Mecdî, *a.g.e.*, c. I, s. 435.
- ³⁶ *A.g.e.*, c. I, s. 435.
- ³⁷ Yusuf b. Yakub, *a.g.e.*, vr. 33^b. T. Yazıcı da bu kaydı tercih eder. (Tahsin Yazıcı, "Fetih'ten sonra İstanbul'da İlk Halvetî Şeyhleri", s. 113)
- ³⁸ Nevizade Ataî, *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şakâik*, haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul 1989, c. I, s. 205. T. Yazıcı da bu kaydı tercih etmiştir. (Tahsin Yazıcı, "Fetih'ten sonra İstanbul'da İlk Halvetî Şeyhleri", s. 113)
- ³⁹ Müstakimzade Süleyman Sa'deddin Efendi, *Mecelletü'n-nisâb*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, Halet Efendi (Sül.) nr. 628'den tıpkıbasım, vr.392^a.
- ⁴⁰ Kâtip Çelebi, *Sullemu'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, Şehid Ali Paşa Ktp. (Sül.), nr. 1887, c. I, vr. 38^b. Aynı eserde, Merkez Efendi biyografisinde de Merkez Efendi'nin 959/1551'de vefat ettiği belirtilir, (c.II, vr. 249^a).
- ⁴¹ el-Hulvî, *a.g.e.*, s. 468.
- ⁴² Hacı Ali, *Tuhfetu'l-mucâhidîn*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 2293, vr. 540^b.
- ⁴³ Hüseyin b. İsmail el-Ayvansarayî, *Hadîkatu'l-cevâmi'*, c. I-II, Matbaa-i âmire, 1281, c. I, s. 231.
- ⁴⁴ Sâdık Vicdânî, *Tomâr-ı Turuk-ı 'aliyye*, [İstanbul] 1338-1341, s. 61.
- ⁴⁵ Yusuf b. Yakub, *a.g.e.*, vr. 30^a.
- ⁴⁶ Taşköprülü-zâde, *a.g.e.*, s. 550; Aşık Çelebi, *a.g.e.*, vr. 182^b; el-Gazzî, *a.g.e.*, c. II, s. 115; İbnu'l-İmâd, *a.g.e.*, c. X, s. 485.
- ⁴⁷ Taşköprülü-zâde, *a.g.e.*, s. 550. Taşköprülü-zade eserini 965/1558'de tamamlar.
- ⁴⁸ Mecdî, *a.g.e.*, c. I, s. 435.
- ⁴⁹ Taşköprülü-zâde, *a.g.e.*, s. 549; Aşık Çelebi, *a.g.e.*, vr. 182^b; Mecdî, *a.g.e.*, c. I, s. 435; el-Gazzî, *a.g.e.*, c. II, s. 115; İbnu'l-İmâd, *a.g.e.*, c. X, s. 485; Ömer Rıza Kehhâle, *a.g.e.*, c. II, s. 174. Anılan kaynaklar bu konuda büyük bir ihtimalle Taşköprülü-zâde'ye dayanır.
- ⁵⁰ Taşköprülü-zâde, *a.g.e.*, s. 550.
- ⁵¹ Mecdî, *a.g.e.*, c. I, s. 435.
- ⁵² Turhan Valide Sultan Ktp. (Sül.), nr. 244'te Merkezzade Ahmed Efendi adına kayıtlı *Ensâbu's-sem'ânî* adlı 23 varaklık Arapça bir eserin varlığına dair katalog bilgisinden hareketle yapılan inceleme sonucunda bu numarada başka bir eserin yer aldığı görülmüştür.
- ⁵³ Feriştioğlu *Lügati*'nin Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü, nr. Yz.A195/1, vr. 1^a-57^b'de yer alan nüshası ile karşılaştırılmıştır.
- ⁵⁴ Ahmed Efendi, *İslâh-ı Merkezi*, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Türkçe yazmalar, nr. Yz. A/195/2, vr. 59^b.

- ⁵⁵ Nüsha, bulunduğu kütüphane katalogunda tanıtılmıştır. *Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, s. 183. Eseri *Dibâcetü İslâhi'l-Merkez* adıyla Ferišteoğlu lügatine nazire olarak değerlendiren ve adı geçen sözlükten ilham alınarak tebdilat ve tağyirat ile kurulan 23 kitalık bir eser şeklinde tanıtan Cemal Muhtar'ın bu tanıtımı ise pek açık sayılmaz. (Cemal Muhtar, "Ferişteoğulları'nın Arapça-Türkçe Lügatleri Üzerine Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, (doktora tezi), 1981, s. 57; Cemal Muhtar, *İki Kur'an Sözlüğü: Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*, İstanbul, 1993, s. 25; Bu esere yazılan tenkit: H. İbrahim Delice "Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî'nin Neşri Üzerine", *Türklük Bilim Araştırmaları*, c. III, 1996, s. 195-232). C. Muhtar'ın diğer bir yazısında da yazarın adı herhâlde sehven "Şeyh Musâ el-Merkez" şeklinde gösterilir ("Dilci İbn Melek", *Türk Kültüründe Tire*, hazırlayan Mehmet Şeker, Ankara 1994, s. 49-52, 50). H. Elmalı da eseri *Dibâcetü İslâhi'l-merkez* adıyla yine bir nazire olarak değerlendirir. (Hüseyin Elmalı, "Ferišteoğlu Sözlüğü", *Türk Kültüründe Tire*, hazırlayan Mehmet Şeker, Ankara 1994, s. 53-61, 60). Haddizatında eserin giriş cümlesi, "Hâzihi dibâce-i İslâhu'l-Merkez" şeklindedir.
- ⁵⁶ Ahmed Efendi, *İslâh-ı Merkezî*, Türk Dil Kurumu Ktp., Türkçe yazmalar, nr. Yz. A/195/2, vr. 73^a.
- ⁵⁷ Eser, *İzâhu'l-meknûn* (İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2.bs., haz. Rıfat Bilge, İstanbul 1971, c. I, s. 443) ve *Osmanlı Astronomi Literatürü*'nde (c. I, s. 136) tanıtılmıştır. Sonuncu eserde *Durru'l-eflâk fi'l-mukantarât* adıyla anılmıştır.
- ⁵⁸ İsmail Paşa (a.g.e., c. I, s. 142) ve Bursalı Mehmed Tahir, (*Osmanlı Müellifleri*, c. I, s. 23) *İsmetu'l-enbiyâ ve tuhfetu'l-evliyâ* adıyla kaydetmiştir. Ancak Ahmed Efendi, *el-Bâbûs*'un girişinde (1^b) bu eserini *İsmetu'l-evliyâ* şeklinde anmıştır.
- ⁵⁹ Ahmed Efendi, *el-Bâbûs*'u hazırlama gerekçelerini bu çerçevede dile getirir: (Merkezzade Ahmed Efendi, *el-Bâbûs*, Atıf Efendi Ktp., nr. 2692, vr., 1^b).
- ⁶⁰ A.g.e., vr. 1^b.
- ⁶¹ A.g.e., vr. 310^b.
- ⁶² "el-Bâbûs, "kâbûs" vezninde "nâka'nın küçük yavrusu"na denir; yukâlu: *hâneti'n-nâkatu ilâ bâbûsihâ; ey veledihâ*. Ve "süt emer sabî"ye; alâ kavlin: mutlakan "veled"e denir ve bu lügat, rûhiyyedir; yukâlu: *câ'et ve fi hucrihâ bâbûsihâ; ey: sabiyyun radi'un ev veledun*. Min *Okyânûs*." Ahmed Efendi, *el-Bâbûs*, Esad Efendi Ktp. (Sül.), nr. 3196, zahriye (1^b). Bu nüsha, 1181/1768 tarihlidir, yani not, *Okyânûs*'un tabından sonra ilâve edilmiştir.
- ⁶³ Merkezzade Ahmed Efendi, *el-Bâbûs*, Atıf Efendi Ktp., nr. 2692, vr. 1^b.
- ⁶⁴ Bkz. Katip Çelebi, a.g.e., c. I, s. 216.
- ⁶⁵ A.g.e., c. II, s. 1308.
- ⁶⁶ Mecdî, a.g.e., c. I, s. 435.
- ⁶⁷ Müstakimzade, a.g.e., vr.392^a.
- ⁶⁸ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, s. 23.
- ⁶⁹ Hulusi Kılıç, "el-Kâmusü'l-muhîr", *DİA*, c. XXIV, s. 288.
- ⁷⁰ İsmail Durmuş, "Merkezzâde Ahmed Efendi", *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, s. 206-207.
- ⁷¹ Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr, *Mukaddimetü's-Sihâh*, Beyrut, 3.bs., s. 179, 190; ayrıca bkz. Aynı yazar, *es-Sihâh ve medârisü'l-mu'cemâti'l-'Arabiyye*, Mekke 1990, s. 214.
- ⁷² M.Sıddîk Hasen Hân el-Kinnevcî, *el-Bulga fi usûli'l-luga*, tahkik, Nezîr M. Mektebî, Beyrut 1988, s. 446, not 2.
- ⁷³ Merkezzade Ahmed Efendi, *el-Bâbûs*, Atıf Efendi Ktp., nr. 2692, vr. 1^b.
- ⁷⁴ Yusuf Öz, a.g.t., s. 24.
- ⁷⁵ Yayına hazırlayan Gulam Huseyin Bigdili, Tahran 1361; Bakü 1993. Yazar ve eser hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Aka, "Hindüşâh es-Sâhibî", *DİA*, c. XVIII, s. 116-117; Yusuf Öz, a.g.t., s. 147-157.
- ⁷⁶ Ömeğin, Hasan b. Hüseyin b. İmâd el-Karahisarî, 910/1504'te yazdığı *Şâmilü'l-luga*'nın (bk. Yusuf Öz, a.g.t., s. 197); Deşîşî 988/1580'de yazdığı *Tuhfetu's-seniyye ile'l-Hazreti'l-Haseniyye*'nin (bkz. Yusuf Öz, a.g.t., s. 251); Hasan Şu'ûrî 1092/1681'de yazdığı *Lisânu'l-acem*'in girişinde (bkz. Yusuf Öz, a.g.t., s. 310) "Hindüşâh-ı Nahcuvânî'nin *Sihâhu'l-Furs*"ü şeklinde kaynak gösterirler.
- ⁷⁷ Yakub b. Ahmed'den (474/1081), dil, edebiyat ve hadis dersleri alan el-Fencekirdî, el-Meydânî'nin (518/1124) hocasıdır. el-Meydânî, *es-Sâmî*'nin girişinde kendisinden övgüyle söz eder. "el-Fencekirdî" seslendirmesi de doğrudur. (Bkz. el-Meydânî, *es-Sâmî fi'l-esâmî*, Fatih Ktp. (Sül.), nr. 5195, vr., 5^b). el-Fencekirdî hakkında ayrıca bkz. Ebû Sa'd Abdülkerîm bin M. bin Mansûr es-Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemî'l-kebîr*, haz. Münîre Nâcî Sâlim, yy., ty., c. I, s. 562; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, c. V, s. 13; es-Suyutî, *Buğyetu'l-vu'ât*, s. 329.
- ⁷⁸ Ömeğin Aşîr Efendi Ktp. (Sül.), nr. 380, Ayasofya Ktp. (Sül.), nr. K 4680 ve 04681, Bağdatlı Vehbi Efendi Ktp. (Sül.), nr. 1914, Damad İbrahim Paşa Ktp. (Sül.), nr. 1119 ve 1120/1, Esad Efendi Ktp.

- (Sül.), nr. 3792/6, Fatih Ktp. (Sül.), nr. 5195, Hacı Beşir Ağa (Eyüb) Ktp. (Sül.) nr. 188, Hacı Beşir Ağa Ktp. (Sül.), nr. 679, Lala İsmail Ktp. (Sül.), nr. 656, Laleli Ktp. (Sül.), nr. 3559, Şehid Ali Paşa Ktp. (Sül.), nr. 2626, 2627, 2628, 2629, RŞD 1084, Türkan Hatun Sultan Ktp. (Sül.), nr. 313/1, Yeni Cami Ktp. (Sül.), nr. 1128.
- ⁷⁹ *Bahrü'l-garâib* hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Öz, *a.g.t.*, s. 124-133. Aslen Amasyalı olup İstanbul'a yerleşen el-Halimî, bu eserinin şerhi mahiyetinde, *Kâime ve Kâsimiyye* olarak bilinen bir eser daha yazmıştır (Katip Çelebi, *a.g.e.*, c. I, s. 225). Bu eser *Lügat-ı Halimî* adıyla bilinir (bkz. Yusuf Öz, *a.g.t.*, s. 133-139). Yazar bu eserinin birinci bölümünü de *Nisâru'l-mulk* (telif: 872/1467-1468) adıyla ihtisar etmiştir (eser hakkında bkz. Yusuf Öz, *a.g.t.*, s. 139-142). el-Halimî'nin *Musarrihâtu'l-esmâ* adlı Arapça-Farsça bir sözlüğü daha vardır. *Bahrü'l-garâib*'in Türkiye kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. Bu çalışmada, Ali bin Muhammed tarafından 936/1529'da istinsah edilmiş (Millet Kütüphanesi, lügat, nr. 54) nüshası incelenmiştir.
- ⁸⁰ Katip Çelebi, *a.g.e.*, c. II, s. 1743.
- ⁸¹ Yusuf Öz, *a.g.t.*, s. 24, 31.
- ⁸² *el-Kâmûsu'l-muhît*, gerek Arap, gerek Türk dünyasında gerekse Batıda sözlük alanında her zaman üzerinde önemle durulan bir eser olmuş, buna bağlı olarak şerh, ikmal, tashih, tenkît ve tercüme yoluyla pek çok eser meydana getirilmiştir. *el-Kâmûsu'l-muhît* çerçevesinde telif edilen eserler için bkz. Katip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1306-1310; [A.e., II, 167]; İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. II, s. 218-219; C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (:GAL)*, c. I-II, Leiden 1943-1949, c. II, s. 182; C. Brockelmann, *Supplementband (:Suppl.)*, c. I-III, Leiden 1937-1942, c. II, s. 234-235; Hulusi Kılıç, "el-Kâmûsu'l-muhît", *DİA*, c. XXIV, s. 287-288. Türk ilim adamlarının *el-Kâmûs* iskeleti etrafında tercüme ve telif yoluyla meydana getirdiği başlıca sözlük çalışmaları, Arap dilinde özellikle sözlük bilim alanında yetkin bir ilim adamı olan Abdullah b. Yusuf b. Muhammed b. Bahtî el-Kesteli'nin 936/1530'dan önce hazırladığı *Mirkâtu'l-luga*, Merkezzade Ahmed Efendi'nin bu makaleye konu olan ve 950/1543'te tamamlanan *el-Bâbüs* adlı çalışması ve Mütercim Asım Efendi'nin çeviri, şerh, ikmal ve tashih yoluyla meydana getirdiği, bu alanda en kapsamlı ve en çok şöhret bulan *el-Okyânûsu'l-basît fi tercumeti Kâmûsi'l-muhît* adlı eseri ve bundan seçki yoluyla yeni bir dizi düzeniyle Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi (1325/1907) tarafından hazırlanan *Lügat-ı Kâmûs*'tur. Batıda yapılmış çalışmaların bir örneği olarak İngiliz doğubilimci Edward William Lane'in (1801-1876), 35 yıllık bir çalışma ve birikim sonunda meydana getirdiği *An Arabic-English Lexicon* isimli yapıtı anılabilir.
- ⁸³ Merkezzade Ahmed Efendi, *el-Bâbüs*, Atıf Efendi Ktp., nr. 2692, vr. 1^b.
- ⁸⁴ *A.g.e.*, vr. 1^b.
- ⁸⁵ Hulusi Kılıç, *a.g.t.*, s. 18-19.
- ⁸⁶ el-Kesteli, sözlüğünün girişinde kullandığı alfabetik dizi hakkında bilgi verir. (Örneğin bkz. el-Kesteli, *Mirkâtu'l-luga*, Milli Kütüphane, nr. 01 Hk. 206, vr. 2^a; Yazma Bağışlar Ktp. (Sül.), nr. 3301, vr. 1^b; Ayasofya Ktp. (Sül.), nr. 4765, vr. 2^b). H. Kılıç sözlüğü etraflıca tanıtır. (Hulusi Kılıç, *a.g.t.*, s. 23-27). Eser, Abdul Gaffar tarafından 1983'te İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı'nda doktora tezi olarak hazırlanır. Bu neşirde eserin alfabetik dizisi yeniden kurulur.
- ⁸⁷ el-Karahisarî, eserinin girişinde uyguladığı dizi sistemini açıklar. el-Karahisarî, *el-Ahterî*, Matbaa-i âmi-re, 1275, s. 2. Hulusi Kılıç sözlük hakkında detaylı bilgi verir. (Hulusi Kılıç, *a.g.t.*, s. 29-36); ayrıca bkz. Hulusi Kılıç, "Ahterî", *DİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 184-185; Mehmet Saadetin Aygen, *Afyonkarahisarlı Alim ve Lügatçı Ahterî*, Afyon, ty.
- ⁸⁸ Eserin müellif hattı, müsvedde ve temize çekilmiş metinlerin toplamı sekiz defter hâlinde Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859 numaralardadır. Eserin I. cilt 1282/1865, II. cilt 1286/1869'da Matbaa-i âmi-re'de basılmıştır.
- ⁸⁹ Yusuf b. Yakub, *Tezkire-i Halvetiyye*, Esad Efendi Ktp. (Sül.), nr. 1372/1, vr. 30^a-30^b.
- ⁹⁰ Mehmed Esad Efendi, *Lehceü'l-lügat*, haz. H. Ahmet Kırkılıç, Ankara 1999, s. 6.
- ⁹¹ Bkz. Ömer Asım Akşoy, *Hasan Aynî ve Nazm-ül-Cevahir*, Gaziantep 1959, s. 13.
- ⁹² *Tarama Dergisi*, s. 52. Burada "Müellif kitabını yazar ve sıraya koyarken meşhur *Kamus*'u esas tutmuş-tur" denilir. *el-Bâbüs*'un dizi sistemi metinde açıklanır.
- ⁹³ *Tarama Sözlüğü*'nün 1957 baskısında *el-Bâbüs*'un yazarı, "Ahmet Efendi"; 1963 baskısında ise "Mehmet Efendi" olarak gösterilir. Her iki baskıda da *el-Bâbüs*'un "iki cilt üzerine tertip..." edildiği belirtilir. Aslında eser iki cilt değil, iki bölüm olarak kurulmuştur. Yalnız bu nüsha iki cilt olarak istinsah edilmiştir. İkinci bölüm dahi bu nüshada bulunmuyor. Haddizatında mevcut literatürde gerek yazar, gerekse eseri ile ilgili zincirleme yoluyla aktarılan yanlışlara işaret etme gereği duyulmamakla beraber, bu örneğe işaret ekmekle iktifa edilir.
- ⁹⁴ Sözlüğün 1957 baskısında ilgili kütüphanede 1224 numaradaki nüshanın, 1963 baskısında ise 1224 ve 1225 numaralarda kayıtlı nüshanın taramaya esas olduğu belirtilir. Muhtemelen nüshanın iki ciltten o-

luşması nedeniyle her cildin ayrı kayıt numarası taşıdığı varsayımı ile sehven takip eden numara da eklenmiştir. Oysa bu kütüphanede ciltlerin ikisi de aynı numara ile yani 1224'te kayıtlıdır.

⁹⁵ Merkezzade Ahmed Efendi, *el-Bâbûs*, Atıf Efendi Ktp., nr. 2692, vr. 1^b.

⁹⁶ *Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, 174-176, Ekler kısmı, III. sayfaları inceleyiniz. Ayrıca bkz. Mehmet Saadettin Aygen, *Afyonkarahisarlı Alim ve Lügâtçi Ahteri*, Afyon, ty.

⁹⁷ Bu nüsha, ilgili katalogda tanıtılmıştır: Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Katalogu*, İstanbul 1961, c. I, s. 14, nr. 2024.

⁹⁸ Nüsha, ilgili katalogda tanıtılmıştır: Fehmi Edhem Karatay, *a.g.e.*, c. I, s. 15, nr. 2025.

⁹⁹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, s. 23; *Aydın Vilâyetine Mensup Meşâyih, Ulemâ, Şu'arâ, Muverrihîn ve Etubbânın Terâcüm-i Ahvâli*, s. 6; Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, c. III, s. 404.

¹⁰⁰ Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, c. III, s. 404.

¹⁰¹ Edirne İl Halk Kütüphanesi müdürü Sayın Musa Öncel, söz konusu nüshayı görme talebimizi memnuniyetle karşılayarak konuya ilgi göstermiş, ancak yaptığı inceleme sonucunda kütüphanede böyle bir eserin varlığının tespit edilemediğini belirtmiştir. Nazik ilgilerinden dolayı kendisine teşekkür ederim.

¹⁰² *Tarama Dergisi*, s. 100.

¹⁰³ Burada ve metin içinde künye belirtilmeden verilen bütün varak numaraları Atıf Efendi Ktp. Nr. 2692 nüshasına göredir.

KAYNAKLAR

Aka, İsmail, "Hindûşah es-Sâhibî", *DİA*, c. XVIII, s. 116-117.

Aksoy, Ömer Asım, *Hasan Aynî ve Nazm-ül-cevâhir*, Gaziantep Kültür Derneği, Gaziantep 1959.

Aşık Çelebi, *Zeylu's-Şakâik en-nu'mâniyye*, Fatih Ktp. (Sül.), nr. 4413.

Ataî, Nevizade, *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şakâik*, haz: Abdulkadir Özcan, İstanbul 1989.

Atay, Hüseyin, İbrahim Atay, Mustafa Atay, *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat*, Bayrak Matbaası, Ankara 1964 (M.Tayyib Okiç'in önsözü).

Attâr, Ahmed 'Abdulgafûr, *es-Sihâh ve medârisu'l-mu'cemâti'l-'Arabîyye*, Mekke 1990.

Attâr, Ahmed 'Abdulgafûr, *Mukaddimetu's-Sihâh*, Beyrut, 3.bs., ty.

Aygen, Mehmet Saadettin, *Afyonkarahisarlı Alim ve Lügâtçi Ahteri*, Afyon, ty.

Ayyubi, N. Akmal, "Önemli Bir Türkçe Sözlük", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, S.246, Ankara 1966, s. 65-101.

Bayat, Ali Haydar, "Merkez Efendi ve Tıbbî Folklorumuzdaki Yeri", *I.Merkez Efendi Sempozyumu*, 27-28-29 Haziran 1988, Denizli, s. 49-61.

- Bayat, Ali Haydar, "Yeni Kaynakların Işığı Altında Merkez Efendi ve Hakkındaki Bazı Yanlışlıkların Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 65, İstanbul 1990, s. 121-131.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (:GAL)*, I-II, Leiden 1943-1949.
- Brockelmann, Carl, *Supplementband (:Suppl.)*, I-III, Leiden 1937-1942.
- Bursalı Mehmed Tahir bin Rıf'at, *Aydın Vilâyetine Mensup Meşâyih, Ulemâ, Şu'arâ, Muverrihîn ve Etıbbânın Terâcüm-i Ahvâli*, Keşişyan Matbaası, İzmir 1324.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri, I-III*, Matbaa-i âmire, İstanbul 1342.
- Çağatay, Saadet, "Yazma Sözlük ve Gramerler", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, S.19/1-2, 1961, s. 129-135.
- Çatıkkaş, Ata, "Türk Dili Lügatçiliği ve Bazı Türkçe Lügatler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 41, Nisan 1936, s. 207-251.
- D(ilaçar), A., "Türkiye Türkçesi Sözlüklerinden Seçme Eserler", *Türk Dili*, S. 2/22, 1953, s. 677-680.
- Delice, H.İbrahim, "Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı ilâhi'nin Neşri Üzerine", *Türklük Bilim Araştırmaları*, S. III, 1996, s.195-232.
- Demirci, Mehmet, "Merkez Efendi'nin Yetiştirdiği Kültür Çevresi", *Kubbealtı Akademik Mecmuası*, yıl 32, Ocak 2003, S. 1, s. 75-80.
- Durmuş, İsmail, "Merkezzâde Ahmed Efendi", *DİA*, c. XXIX, Ankara 2004, s. 206-207.
- el-Ayvansarayî, Hüseyin b. İsmail, *Hadîkatu'l-cevâmi'*, I-II, Matbaa-i âmire, 1281.
- el-Gazzî, Muhammed Necmeddîn, *el-Kevakibu's-sâire*, 2.bs., Beyrut 1979. (www.alwaraq.com).
- el-Halîmî, *Bahru'l-garâib*, Millet Kütüphanesi, lügat, nr. 54.
- el-Harîrî, Kemâleddîn, *Tibyânu'l-vesâili'l-hakâik fî beyâni selâsili't-tarîk*, İbrahim Efendi Ktp. (Sül.), nr. 431.

- el-Hulvî, Mahmud Cemaleddin, *Lemezât-ı Hulviyye*, haz: Mehmet Serhan Tayşi, İFAVY, İstanbul 1993.
- el-Karahisarî, *el-Ahterî*, Matbaa-i âmire, 1275.
- el-Kestelî, Abdullah bin Yusuf, *Mirkâtu 'l-luga*, Milli Kütüphane, nr. 01 Hk. 206. Diğer nüshalar metinde gösterilmiştir.
- el-Kinnevcî, M.Sıddık Hasen Hân, *el-Bulga fî usûli 'l-luga*, tahkik, Nezîr M. Mektebî, Beyrut 1988.
- el-Kinnevcî, M.Sıddık Hasen Hân, *el-Bulga fî usûli 'l-luga*, tahkik, Nezîr M. Mektebî, Beyrut 1988.
- Elmalı, Hüseyin, "Ferişteoğlu Sözlüğü", *Türk Kültüründe Tire*, haz. Mehmet Şeker, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 53-61.
- el-Meydânî, *es-Sâmî fi 'l-esâmî*, Fatih Ktp. (Sül.), nr. 5195.
- Esin, Emel, "Merkez Efendi (H.870/1465 sıraları-959/1551) İle Şâh Sultan Hakkında Bir Hâşiye", *Türkiyat Mecmuası*, c. XIX, 1977-1979, İstanbul 1980, s. 65-92.
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdulkerîm bin M., *et-Tahtîr fî 'l-mu'cemi'l-kebîr*, haz. Münîre Nâcî Sâlim, yy., ty.
- Eyüp b. Ahmed, *Muntehabu 'l-lugât*, Milli Ktp. 06 Ceb 31, nüsha: Milli Ktp., nr. 06 Ceb 206.
- Ferişteoğlu Lügati*, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü, nr. Yz.A195/1, vr. 1^a-57^b.
- Gaffar, Abdul, (yayınlanmamış doktora tezi) *İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı*, İstanbul 1983.
- Ghaffar, Abdul, "Mirkatu 'l-luga", Yayınlanmamış Doktora Tezi, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Edebiyatı Anabilim Dalı*, İstanbul 1983.
- Hacı Ali, *Tuhfetu 'l-mucâhidîn*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 2293, vr. 540^a-540^b.
- Hüseyin Rıza Paşa, *Zubdetu 'l-efkâr fî mehâsini 'l-âsâr*, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Ktp. nr. 1045.

İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, haz: Abdulkâdir el-Arnâût, Mahmûd el-Arnâût, Beyrut 1997.

İhsanoğlu, Ekmeleddin ve diğerleri, *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, IRCICA, İstanbul 1997.

İnönü Ansiklopedisi, MEB, İstanbul 1946.

İsmail Paşa, *Hedyyetu'l-ârifin, I-II*, 3. bs., haz. Kilisli Rifat Bilge, Ankara 1951.

İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2.bs., haz. Rifat Bilge, İstanbul 1971.

Karabulut, Ali Rıza, *Mu'cemu'l-mahtûtâti'l-mevcûde fî mektebâti İstanbul ve Anadolı*, I-III, yy., ty., c.I, s. 218-219.

Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Katalogu I-II*, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul 1961.

Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, haz. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, I-II, 2. bs., MEBY, İstanbul 1971.

Kâtip Çelebi, *Sullemu'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, Şehid Ali Paşa Ktp. (Sül.), nr. 1887.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemu'l-mu'ellifin*, Beyrut, Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, ty.

Kılıç, Hulusi, "Ahteri", *DİA*, c.II, İstanbul 1989, s.184-185.

Kılıç, Hulusi, "el-Kâmûsu'l-muhîr", *DİA*, c. XXIV, s. 287-288.

Kılıç, Hulusi, "Türkçe'de Arap Lexicographie'si Çalışmaları", (yayınlanmamış doktora tezi), *T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Konya Yüksek İslâm Enstitüsü*, Konya 1972.

Koç, Mustafa, "Babilden Bâleybelene: İlk Yapma Dil, İlk Kutsal Dil", *Kutadgubilig*, S. 5, Mart 2004'ten ayrı basım, s. 211-240.

Lane, Edward William, *An Arabic-English Lexicon, I-VIII*, ofset baskı, Mektebetu Lubnân, Beyrut 1980.

Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku'ş-Şakaik*, haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul 1989.

Mehmed Esad Efendi, *Lehçetü'l-lügat*, haz. H. Ahmet Kırkılıç, Ankara 1999.

Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, c. I, Matbaa-i âmire, 1308.

Merkezzade Ahmed Efendi, *el-Bâbûs*, Atıf Efendi Ktp., nr. 2692. Diğer nüshalar metinde gösterilmiştir.

Merkezzade Ahmed Efendi, *Islâh-ı Merkezî*, Türk Dil Kurumu Ktp., Türkçe yazmalar, nr. Yz. A/195/2.

Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Katalogu, I-IV, The general Egyptian book Organization, 1987.

Muhtar, Cemal, "İslamda sözlük Çalışmaları II", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.4, İstanbul 1986, s. 331-360.

Muhtar, Cemal, "Dilci İbn Melek", *Türk Kültüründe Tire*, haz. Mehmet Şeker, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 49-52.

Muhtar, Cemal, "Ferişteoğulları'nın Arapça-Türkçe Lügatleri Üzerine Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, (doktora tezi), 1981.

Muhtar, Cemal, *İki Kur'an Sözlüğü: Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*, İFAVY, İstanbul 1993.

Muhyî-i Gülşenî, *Bâleybelen*, haz. Mustafa Koç, Klasik, İstanbul 2005.

Müstakimzade Süleyman Sa'deddin Efendi, *Mecelletü'n-nisâb*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, Halet Efendi (Sül.) nr. 628'den tıpkıbasım.

Mütercim Asım, *el-Okyânûsu'l-basît fi tercumeti Kâmûsi'l-muhît*, Bulak 1834.

Mütercim Asım, *Burhân-ı Kâtı*, haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs, TDKY, Ankara 2000.

Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi, İstanbul 2006.

Öngören, Reşat, "Merkez Efendi", *DİA*, c. XXIX, Ankara 2004, s. 200-202.

Öz, Yusuf, "Tarih Boyunca Farsça Türkçe Sözlükler", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı*, (doktora tezi), Ankara 1996.

Sâdık Vicdânî, *Tomâr-ı Turuk-ı 'aliyye*, [İstanbul] 1338-1341.

Tanıklariyle Tarama Sözlüğü, TDKY, Ankara 1957; Ankara 1963.

Tarama Dergisi, T.D.T.C., Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Taşköprülü-zâde, İsmâ d-dîn Ebu l-hayr Ahmed Efendi, *eş-Şekâ'iku n-nu'mâniye fi 'ulemâ'i d-devleti l-Osmâniye*, haz: Ahmed Subhi Furat, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985.

Toparlı, Recep, "el-Kavânînü'l-küllîyye li-zabti'l-lûgati't-Türkiyye", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 54, İstanbul 1988, s. 143-196.

Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Katalogu, haz. Müjgan Cumbur ve diğerleri, TDKY, Ankara 1999.

Uğur, Ali, "Merkez Efendi –Zâde Ahmed Efendi Hakkında bazı Önemli Bilgiler" *Denizli Sempozyumu Bildirileri*, (27-30 Eylül 1988), Denizli Valiliği Yayınları, Denizli 1989, s. 299-307.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri*, TTKY, Ankara 1988.

Ülkütaşır, M.Şakir, "XI. Yüzyıldan Günümüze Kadar Yazılmış Başlıca Sözlüklerimiz", *Türk Dili Belleten*, S. 12-13, İstanbul 1948, s. 45-55.

Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi, *Lûgat-ı Kāmûs*, Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, nr. 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859.

Velikâhyâoğlu, Nazif, *Sümbüliyye Tarikatı*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2000.

Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Yazmalar Katalogu, haz. Yücel Dağlı ve diğerleri, YKY, İstanbul 2001.

Yardım, Ali, *İzmir Milli Kütüphanesi Yazma Eserler Katalogu*, I-IV, İzmir Mili Kütüphane Vakfı, İzmir 1992.

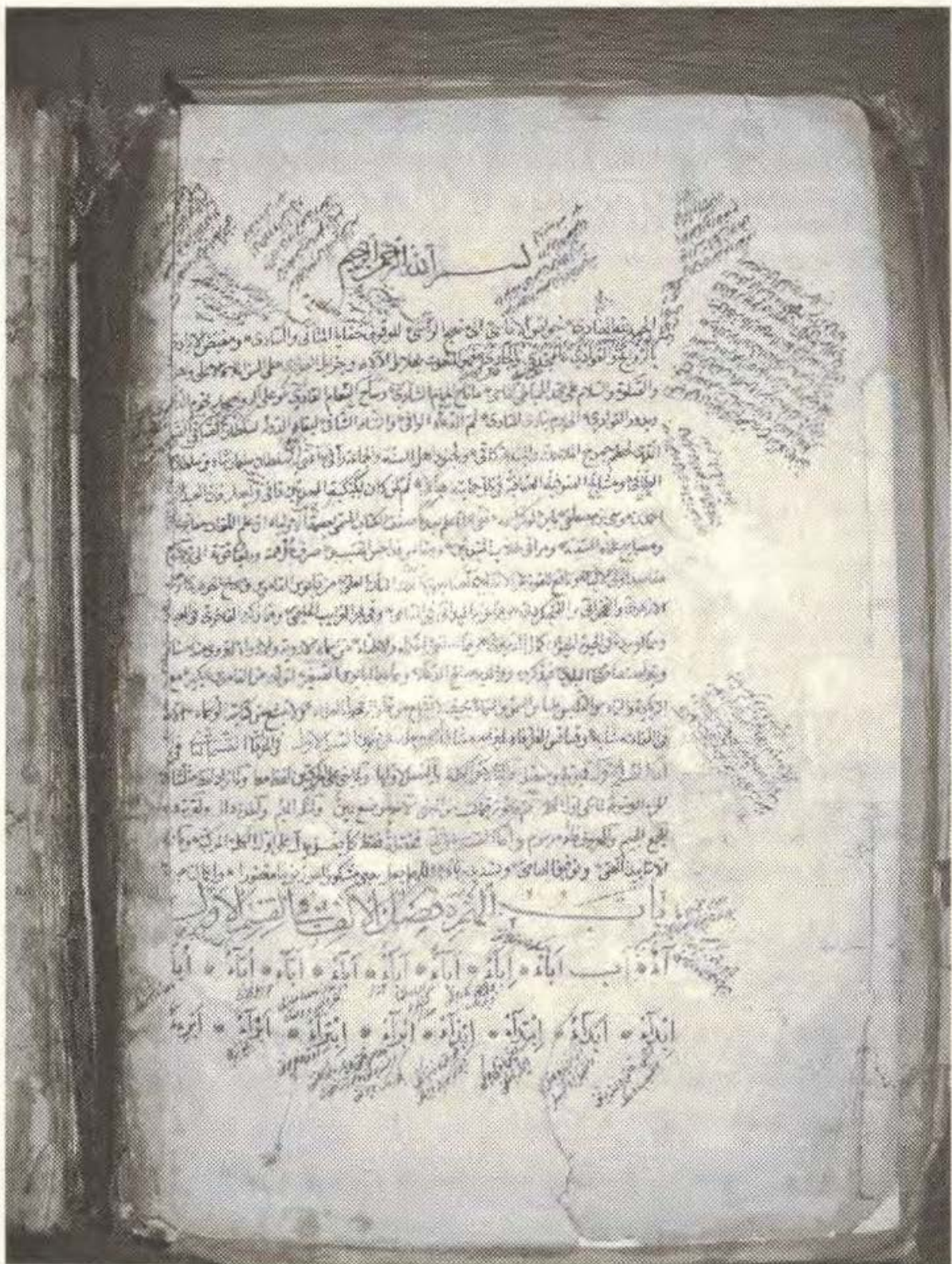
Yazıcı, Tahsin, "Fetih'ten Sonra İstanbul'da İlk Halvetî Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin, Sünbül Sinân ve Merkez Efendi", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II, İstanbul 1956, s. 87-113.

Yazıcı, Tahsin, "Fetih'ten Sonra İstanbul'da İlk Halvetî Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin, Sünbül Sinân ve Merkez Efendi", *Tasavvuf Kitabı*, haz. Cemil Çiftçi, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 105-138.

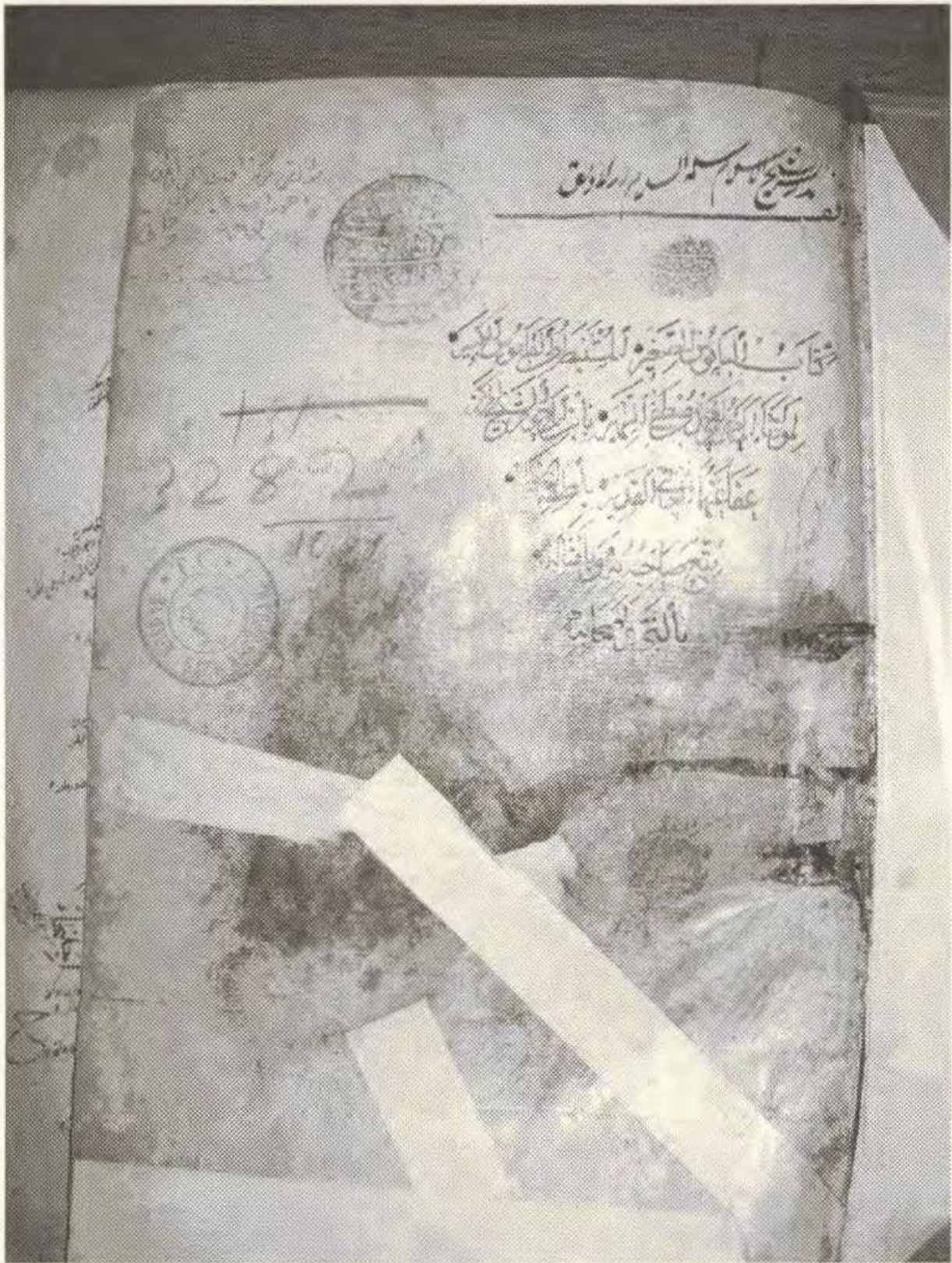
Yazıcı, Tahsin, "Merkez-Efendi", *İA*, c. VII, s. 768-769.

Yusuf b. Yakub, *Tezkire-i Halvetiyye*, Esad Efendi Ktp. (Sül.), no.1372/1.

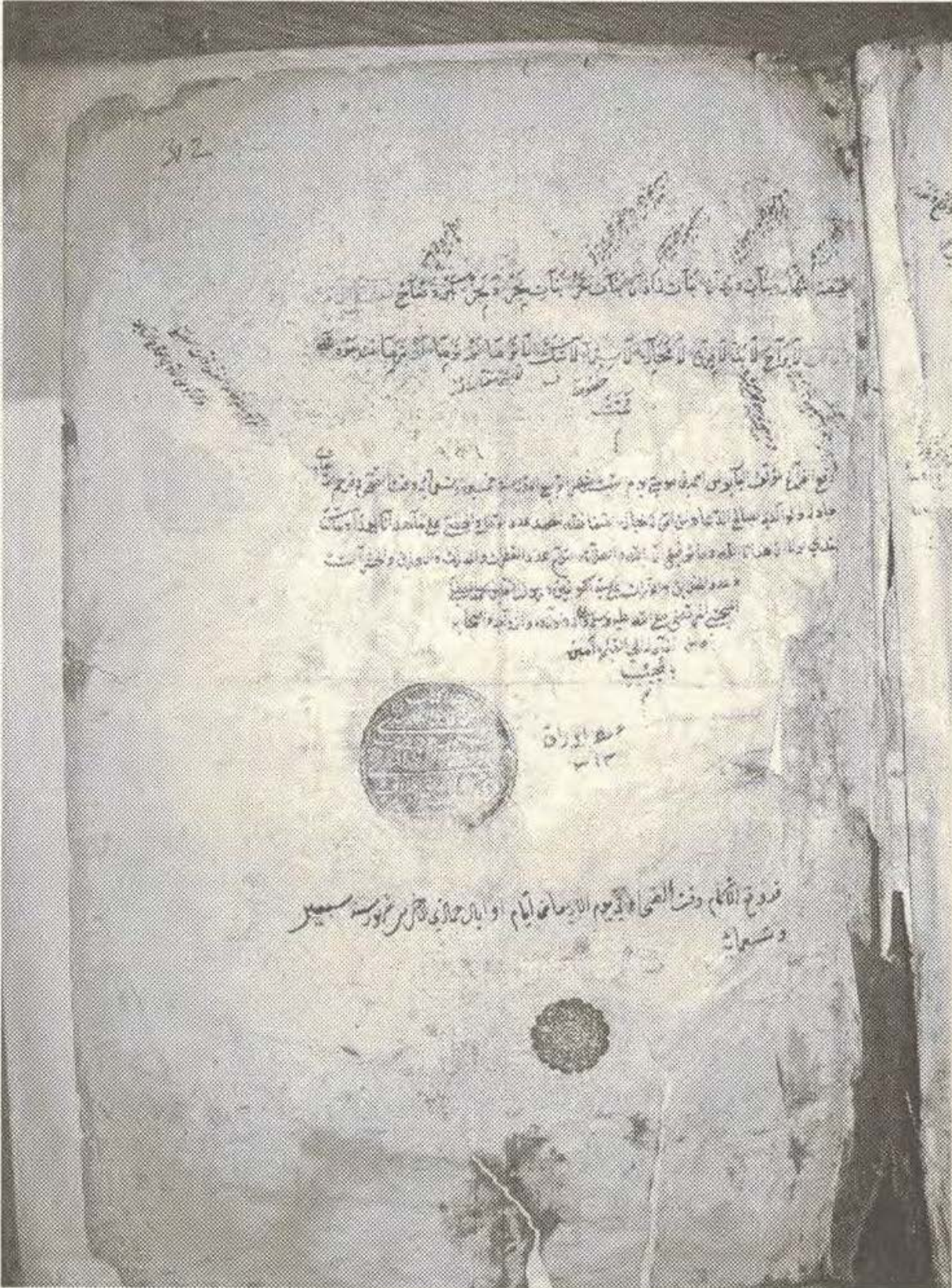
Zajaczkowski, Ananiasz, "Yeni Bulunmuş Arapça-Kıpçakça Bir Sözlük", *Türk Dili Araştırmaları*, S. 3/4, Ankara 1966, s. 181-196.

el-Bâbûs, Milli Ktp. 06 M.K Sam. Yz. 1068, vr. 1b

el-Bâbûs, Milli Ktp. 06 M.K Sam. Yz.1068, unvan sayfası 1a

el-Bâbûs, Milli Ktp. 06 M.K Sam. Yz. 1068, vr. 312a

